

KATALOG ZABYTKÓW SZTUKI W POLSCE

TOM XI

WOJEWÓDZTWO BYDGOSKIE

POD REDAKCJĄ

TADEUSZA CHRZANOWSKIEGO
I MARIANA KORNECKIEGO

ZESZYT 2

POWIAT BRODNICKI

INWENTARYZACJĘ PRZEPROWADZILI

TADEUSZ CHRZANOWSKI I TERESA ŻURKOWSKA

INSTYTUT SZTUKI
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
PRACOWNIA INWENTARYZACJI ZABYTKÓW

Recenzenci:
MARIAN BISKUP
MARIA I EUGENIUSZ GĄSIOROWSCY

KATALOG ZABYTKÓW SZTUKI W POLSCE

Redaktor naczelny
JERZY Z. ŁOZIŃSKI

Zastępca redaktora
BARBARA WOLFF-ŁOZIŃSKA

Asystent redakcji: Maria Lewicka. Redakcja mieści się
w Instytucie Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa,
ul. Długa 28

WSTĘP

Powiat brodnicki leży we wschodniej części Pojezierza Chełmińskiego, ograniczonego korytem Drwęcy płynącej z północnego wschodu ku południowemu zachodowi, i obejmuje na jej lewym brzegu północny skrawek Pojezierza Dobrzyńskiego. Na obszarze tym, w przeważającej części rolniczym, występują w okolicy Górzna oraz na północ od Brodnicy zwarte obszary leśne, wiążące się ze skupiskami jeziornymi (jezioro Bachotek i inne). Oprócz Drwęcy przez powiat przepływa kilka mniejszych rzek, jak Brynica, Ossa (stanowiąca pn. granicę powiatu a zarazem Ziemi Chełmińskiej) oraz jej dopływ Lutryna, wiążąca ze sobą trzy jeziora. Krajobraz morenowy, falisty, w niektórych okolicach osiągający dość znaczne zróżnicowanie pionowe, w części pd. przechodzi w bardziej równinne obszary Ziemi Dobrzyńskiej.

Powiat graniczy od zachodu z powiatami grudziądzkim, wąbrzeskim i golubsko-dobrzyńskim, od południa z rypińskim, od wschodu i północy z powiatami działdowskim i nowomiejskim (dawniej lubawskim), leżącymi już w województwie olsztyńskim; ponadto na niewielkim odcinku w rejonie Górzna graniczy z powiatem żuromińskim, należącym do województwa warszawskiego.

Historycznie dzisiejszy powiat brodnicki obejmuje wschodnią część dawnej Ziemi Chełmińskiej oraz na lewym brzegu Drwęcy dawną Ziemię Michałowską, ponadto w okolicy Górzna skrawek Ziemi Dobrzyńskiej. W okresie powstawania Państwa Polskiego omawiany obszar znajdował się w obrębie ziem mazowieckich, stanowiąc pogranicze z ziemiami pruskimi. O wczesnym i stosunkowo gęstym jego zasiedleniu świadczą licznie tu zachowane grodziska, będące równocześnie dowodem nacisku kładzionego na obronność tego niespokojnego, nadgranicznego obszaru. Administracyjnie omawiany teren wchodził w skład kasztelanii świeckiej (Świecie nad Drwęcą). W okresie po-

działu dzielnicowego zarówno Ziemia Chełmińska jak Dobrzyńska pozostawały we władaniu książąt mazowieckich; w tym czasie, w związku z osłabieniem państwa wzmogła się ekspansja pruska niepokojąca zwłaszcza Ziemię Chełmińską nieustannymi najazdami rabunkowymi, co doprowadziło do jej częściowego wyludnienia i zniszczenia. Dowodem tego jest tzw. przywilej łowicki z r. 1222, w którym wzmiankowane grody określone są mianem byłych (olim castra). Podjęta przez stronę polską akcja chrystianizacyjna prowadzona przez cystersów z Łekna, a po r. 1215 przez cystersa Chrystiana, mianowanego biskupem pruskim, nie przyniosła trwałych rezultatów, pomimo militarne go wsparcia jej założonym ok. r. 1210 przez księcia Konrada Mazowieckiego Zakonem Dobrzyńców. W latach 1230—40 całą Ziemię Chełmińską opanował sprowadzony przez tegoż księcia Zakon Krzyżacki, któremu w r. 1231 biskup Chrystian przekazał swe posiadłości. W r. 1235 Krzyżacy wchłonęli częściowo Zakon Dobrzyńców i zagarnęli Ziemię Dobrzyńską, odzyskaną zresztą wrktoce przez księcia Konrada. W ten sposób Drwęca stała się granicą dwóch państw, a położone na jej lewym brzegu relikty dawnej kasztelanii świeckiej utworzyły tzw. Ziemię Michałowską, pozostającą pod zwierzchnością książąt mazowieckich, a następnie kujawskich. Krzyżacy umacniając ową granicę, a zarazem ważne przejście przez Drwęcę w sąsiedztwie Michałowa lokowali w końcu w. XIII miasto Brodnicę, wznosząc tu zamek i ok. r. 1325 ustanawiając odrębne komturstwo. W r. 1303 książę kujawski Leszek zastawił Zakonowi Ziemię Michałowską, którą wkrótce potem nabyli Krzyżacy na własność i włączyli w skład komturstwa brodnickiego. Zarówno Ziemia Chełmińska jak i Michałowska poddały się Polsce w r. 1454, a trwale zostały włączone do Korony na mocy Traktatu Toruńskiego w r. 1466. Obszar obecnego powiatu wszedł wówczas w skład Prus Królewskich, należąc w ich obrębie do powiatu michałowskiego (który ponadto obejmował również Ziemię Lubawską), w województwie chełmińskim. W latach 1462—74 Brodnicę dzierżawił dożywotnio dowódca krzyżacki Bernard Szumborski, a następnie jego brat Hynek; po tym okresie stała się siedzibą starostwa niegrodowego, nadawanego często członkom rodziny królewskiej (m. i. w 1. poł. w. XVII królownie Annie Wazównie, Annie Katarzynie oraz królowym Konstancji i Cecylii Renacie). Po pierwszym rozbiórce Prusy w latach 1772—4 zagarnęły nie tylko obszar dawnego województwa chełmińskiego, lecz także skrawek Ziemi Dobrzyńskiej z Górnem, włączając całość do utworzonej wówczas regen-

cji kwidzyńskiej. Po krótkim okresie przynależności do Księstwa Warszawskiego (1807—15), obszar ten został ponownie włączony do zaboru pruskiego. W r. 1817 utworzono powiat brodnicki. Po odzyskaniu niepodległości w r. 1918 włączono go do województwa pomorskiego, a po drugiej wojnie światowej do województwa bydgoskiego. W związku z utworzeniem w r. 1887 powiatu wąbrzeskiego, a w r. 1950 powiatu golubsko-dobrzyńskiego, pierwotny obszar powiatu brodnickiego uszczuplony został w części zachodniej.

W zakresie administracji kościelnej ziemie Chełmińska i Dobrzyńska znajdowały się pierwotnie w ramach diecezji płockiej i biskupi płocky erygowali tu najstarsze parafie. Po opanowaniu Ziemi Chełmińskiej przez Zakon Krzyżacki zostało w r. 1243 utworzone biskupstwo chełmińskie; przy biskupstwie płockim utrzymały się tylko parafie na lewym brzegu Drwęcy, głównie w Ziemi Michałowskiej, natomiast Górzno stało się ośrodkiem klucza dóbr tegoż biskupstwa. Dopiero w r. 1821, po zagarnięciu terytorium przez Prusy, dekanat górznieński włączony został do diecezji chełmińskiej. Obecnie, w związku z niedawną korektą granicy powiatu, jedynie kościół filialny w Szcutowie należy do diecezji płockiej, kościół ten zresztą pierwotnie był filią Górzna.

Na obszarze powiatu znajdują się dwa miasta o dawnej metryce: Brodnica lokowana około r. 1298 i Górzno w r. 1327 oraz powtórnie w r. 1385 (przez biskupów płockich). O ile Brodnica rozwinęła się znacznie już w okresie średniowiecza, wchłaniając jako przedmieście dawną stolicę Ziemi Michałowskiej — Michałowo i do dzisiejszego dnia zachowała pierwotny, interesujący układ urbanistyczny z wydłużonym, trójkątnie zakończonym rynkiem oraz prawie prostokątnym narysem fortyfikacji średniowiecznych, o tyle Górzno nigdy nie rozwinęło się na większą skalę, pozostając typowym miasteczkiem rolniczym. Trzecie miasto — Jabłonowo uzyskało prawa miejskie dopiero w r. 1962, rozwijając się obok istniejącego tu węzła kolejowego.

Pośród zabytków architektury na terenie powiatu dominują zdecydowanie nad dziełami innych epok budowle średniowieczne, powstałe w okresie ekspansji Zakonu Krzyżackiego. Na czoło wysuwają się fara i zamek w Brodnicy. Kościół farny wzniesiony w latach 1285—1320 (prezbiterium) oraz 1340—70 (korpus z niezrelizowaną w pełni dwuwieżową fasadą), nawiązuje do tych rozwiązań halowych, które w najbliższym sąsiedztwie reprezentują: fara w Chełmnie i w mniejszym już stopniu katedra w Chełmży. W rzucie i proporcjach bliższy farze chełmińskiej,

w układzie sklepień i podziałów architektonicznych nawiązuje kościół brodnicki do katedry w Chełmży. W elewacjach zewnętrznych, poza rozwiązaniem wejścia do kaplicy wbudowanej w przyziemie jedynej zrealizowanej wieży, wyróżnia się szczególnie szczyt wschodni prezbiterium, powstały zapewne w latach 70-tych w. XIV i niezbyt przekonywująco uznany za wczesne dzieło czołowego architekta Pomorza Zachodniego *Henryka Brunsberga*. Opracowanie szczytu brodnickiego wyznacza nowy etap rozwoju dekoracyjnych szczytów na obszarze Ziemi Chełmińskiej i Pomorza Gdańskiego: prosty schemat podziałów lizenowo-sterczynowo-blendowych wzbogacony tu został profilowanymi laskowaniem i zwieńczeniami w formie ozdobnych fiał i ażurowych wimperg, faktura zaś ożywiona ponadto użyciem rozmaitych kształtówek, częściowo glazurowanych. W architekturze wnętrza zwraca uwagę detal, po części figuralny, wykonany ze sztucznego kamienia (zworniki, wsporniki, słuszki z kapitelami i baldachimami). Istotnym uzupełnieniem tego wystroju jest zespół drewnianych rzeźb apostołów, umieszczonych poniżej słuzek w prezbiterium i na filarach nawy głównej. Rzeźby te w swej koncepcji i stylu nawiązują nie tylko do analogicznych posągów ze sztucznego kamienia w Chełmnie, lecz także do serii wrocławskich apostołów z kościoła św. Marii Magdaleny. Liczne odkrywki wskazują wrzeczcie na to, że w całości wystroju wnętrza ważną rolę odgrywała również dekoracja malarska.

Ruina zamku krzyżackiego w Brodnicy, dość dobrze czytelna w rzucie, niestety pozbawiona już elewacji i form zdobniczych (w pełni zachowała się jedynie wysoka wieża), należy do typowych rozwiązań zamku konwentualnego. Była to jedna z ważniejszych tego rodzaju budowli i w ewolucji typu uważa się ją za ogniwo pośrednie pomiędzy tak reprezentacyjnymi zamkami jak w Radzynie Chełmińskim i Człuchowie. W stosunku do pierwszego zamku brodnicki odznaczał się pewnymi uproszczeniami i większą surowością detalu, będąc przykładem redukcji wiążącej się z postępowaniem typizacji warownych budowli zakonnych. Około r. 1415 przebywał w Brodnicy *Mikołaj Fel-lenstein* architekt wielkich mistrzów, znany m. i. ze swej działalności w Malborku; można z nim związać modernizację obwodu obronnego, a szczególnie kolistą basztę w zewnętrznym obwodzie zamku górnego (zachowaną jedynie w partiach fundamentowych), jak też analogiczną basztę w północnym ciągu murów przedzamcza.

Z obu powyższymi budowlami wiąże się inne średnio-wieczne zabytki Brodnicy, w szczególności obwarowania

miejskie i pozostałości ratusza. Mury wzniesione między r. 1310—30, około r. 1370 uległy przebudowie i podwyższeniu; do tego okresu odnieść należy obecny kształt wieży bramy Mazurskiej oraz bogate, schodkowe szczyty bramy Kamiennej (Chełmińskiej). O wiele bogatszy program architektoniczny posiadała elewacja frontowa ratusza, stojącego w szerszej, północnej części rynku: miał on od południa fasadę dwukondygnacyjową, zapewne z dwoma wejściami, zwieńczoną ośmioboczną wieżyczką ujętą po bokach dwoma schodkowymi szczytami o charakterze attyki. Szczyty te reprezentują dalsze wzbogacenie form w stosunku do rozwiązań zastosowanych w farze i bramie Kamiennej: dzielące je lizeny-sterczyzny uzyskują formę spiralną, występującą w tym okresie w kościele N P Marii w Toruniu, a w w. XV w niektórych budowlach gdańskich.

Licznie zachowane kościoły wiejskie reprezentują najprostsze rozwiązania przestrzenne: z jednym wyjątkiem są to budowle salowe, niesklepione i jedynie ukształtowanie szczytów oraz wież decyduje o ich architektonicznym charakterze. Można wśród nich wyróżnić dwie grupy: kościoły na prawym brzegu Drwęcy, wiążące się z innymi zabytkami tego rodzaju z sąsiednich powiatów Ziemi Chełmińskiej oraz trzy kościoły na obszarze dawnej Ziemi Michałowskiej. Wszystkie powstały na początku lub w pierwszej połowie XIV wieku, w fazie wcześniejszej budowane z kamienia narzutowego, w późniejszej wyłącznie z cegły.

Na czoło wysuwa się tu kościół w Lembargu, dzięki swej monumentalnej, ośmiobocznej, opiętej wysokimi szkarpami wieży. Dość często występujące w kościołach Ziemi Chełmińskiej ośmioboczne ukształtowanie górnej kondygnacji wieży (Niedźwiedź, Nowa Wieś Królewska, a na terenie powiatu brodnickiego Nieżywiec i Brudzawy), w Lembargu uzyskało konsekwentną formę, którą powtórzy niedokończona wieża kościoła w Tuji na Żuławach Gdańskich. Z kościołem lembarskim wiąże się kościół w Zmijewie, mający podobnie wydłużony korpus i ściany rozczłonkowane rzędem wysokich ostrołukowych wnęk; kościół ten odznacza się ponadto dekoracyjnym szczytem wschodnim i bogato rozczłonkowaną czworoboczną wieżą. Wydłużone rzuty mają jeszcze kościoły w Kruszynach i Nieżywieciu. Szczyty ich są wynikiem późniejszych przekształceń, natomiast wieże zachowały się w stanie pierwotnym, a w Nieżywieciu zwraca ponadto uwagę bogato profilowany portal zachodni. Znacznie mniejszy od poprzednich, zachowany natomiast niemal w pierwotnym stanie jest filialny kościół w Brudzawach. Wyjątek na omawianym obszarze stanowi kościół

w Bobrowie, w którym wydzielone prezbiterium zamknięte jest wielobocznie; uległ on kilkakrotnym przebudowom i jego wygląd zewnętrzny zdeterminowany jest kształtem wieży z pierwszej połowy w. XVII, zwieńczonej attyką i murowaną iglicą.

Kościół gotycki Ziemi Michałowskiej (Gorczenica, Cieleta i Szczuka) wykazuje jakby redukcję w stosunku do omówionych powyżej zabytków. Salowe, o niezbyt wydłużonym korpusie, mają skromne, trójkątne szczyty o podziałach blendowych oraz wieże częściowo wbudowane do wnętrza korpusu. Bardziej interesująco przedstawia się rozwiązanie w Gorczenicy, gdzie z wąskiego prostokątnego przedsionka wyrasta wieża, której górna kondygnacja jest nadwieszona od zachodu i w obrębie strychu — od wschodu. Wszystkie trzy budowle wydają się być dziełem jednej strzechy budowlanej, pozostającej pod wyraźnym wpływem budowniczych z obszaru ówczesnego państwa krzyżackiego.

Wśród nielicznych zabytków architektury późniejszych epok wymienić należy dwór w Nowej Wsi Szlacheckiej, będący mimo jednolitego pozornie charakteru wynikiem kilku faz rozbudowy. Powiększony z niewielkiej, późnogotyckiej budowli, być może o charakterze wieży mieszkalnej, zapewne w drugiej połowie w. XVII uzyskał formę dworu z narożnymi alkierzami, a w pierwszej połowie w. XVIII dzisiejszy kształt barokowej rezydencji ze skrzydłami różnej długości po bokach obu fasad. Rangę artystyczną zabytku podnosi znacznie fakt odkrycia w nim w trakcie prac konserwatorskich zespołu stropów z przełomu w. XVII i XVIII, pokrytych dekoracją malarską o motywach przeważnie roślinnych, w które wpleciono przedstawienia zwierzęce i mitologizujące.

Jedynie dwa obiekty sakralne powstały na omawianym obszarze w okresie późnego baroku: kościół (1751—61) i klasztor (po 1769) reformatów w Brodnicy oraz kościół parafialny w Górnicy (rozpoczęcie budowy 1765, ukończenie do 1812 i ok. poł. w. XIX). Zespół brodnicki — typowe założenie charakterystyczne dla architektury reformackiej — odznacza się wnętrzem określonym falistą linią półkolistych filarów przyściennych i lekko wklęsłych odcinków ścian bocznych. Duży i z rozmachem zaprojektowany kościół w Górnicy reprezentuje prowincjonalne trwanie sprymitywizowanych form barokowych w okresie panującego już klasycyzmu.

Wiek XIX był okresem ożywionej akcji budowlanej, szczególnie w zakresie architektury świeckiej (zabudowa

miast i liczne dwory). Do wyjątków jednak należą ciekawsze rozwiązania, jak wielki i na skomplikowanym rzucie założony pałac w Jabłonowie (wzniesiony w r. 1853 przez arch. *Lorenza* dla Narzymskich jakoby na wzór pałacu w Miramare) oraz z r. 1864 pochodzący kościół w tej samej miejscowości, prawdopodobnie dzieło tegoż architekta.

Budownictwo drewniane, z wyjątkiem kościoła w Góralach, skupia się na obszarze dawnej Ziemi Michałowskiej i Dobrzyńskiej. Kościoły w Grażawach i Radoszkach, powstałe w XVIII w., charakteryzują się przy zachowaniu dwudzielnego układu wspólnym dla obu członów dachem, który w przejściu z prezbiterium do nawy tworzy wydatne okapy nadwieszane na wysuniętych belkach; rozwiązanie to napotykaamy i w innych budowlach na terenie Ziemi Dobrzyńskiej, np. w Grochowalsku w powiecie lipnowskim. Również wspomniany kościół w Góralach nawiązuje do tego typu. Kościółek w Szczutowie, wzniesiony w r. 1707, przy nader skromnej architekturze odznacza się wyjątkowo bogatym wystrojem wnętrza, w którym zabytki gotyku, renesansu i baroku, powiązane zostały przez ludowe przekształcenia w jednolitą, pełną specyficznego nastroju całość.

Wśród dość jeszcze licznych na terenie powiatu chałup drewnianych warto wspomnieć wyjątkowo zachowaną w pierwotnym stanie chałupę podcieniową w Szczuce; dwie inne w Jastrzębiu utraciły w ostatnich latach słupy wspierające wysunięte od frontu szczyty.

Dominujący wśród wystrojów wewnątrz kościelnych manieryzm i barok nie pozostawił po sobie dzieł wybitnych, niemniej jednak kilka ołtarzy i innych sprzętów wskazuje na dobre rzemiosło. Na czoło wysuwają się tu dwa ołtarze boczne (jeden z r. 1637) w Radoszkach, oraz główny w Żmiejewie. Z okresu przejścia z manieryzmu do baroku pochodzą dwa ołtarze w Brodnicy: główny oraz boczny prawy przy tęczy. Natomiast wśród dzieł XVIII w. na wyróżnienie zasługuje jednolity rokokowy wystrój kościoła reformatów w Brodnicy. Warto wspomnieć o dwóch zabytkach z przełomu gotyku i renesansu, wykonanych niewątpliwie w jednym warsztacie: są to stalle w kościele parafialnym w Brodnicy oraz konfesjonał w Żmiejewie, ten ostatni wykonany zapewne również z fragmentów ławy kolatorskiej. Stalle brodnickie z r. 1539 mają w podniebiu banderole z inskrypcjami, podobnymi do tych, które zdobią stalle z r. 1519 w pokatedralnym kościele w Chełmży; późniejsze stalle brodnickie są jednak stylowo bardziej za-

awansowane, gdyż oprócz późnogotyckich motywów banderoli występują w nich renesansowe medaliony z profilowymi, antykizującymi głowami.

Niewielką liczbę zabytków malarstwa na obszarze powiatu kompensuje kilka dzieł o większym znaczeniu artystycznym. Do najciekawszych zaliczyć należy niestety słabo czytelny zespół malowideł ściennych zachowanych w partiach strychowych kościoła w Zmijewie, wykonany niewątpliwie w drugiej połowie w. XIV, o bogatym programie ikonograficznym. Malowidła te dowodzą, że pierwotnie kościoły wiejskie nakryte były wysoko podniesionymi pozornymi sklepieniami. W zakresie malarstwa sztalugowego na pierwszym miejscu wymienić należy obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem sygnowany monogramem *Hermana Hana* i opatrzony datą 1597, umieszczony w ołtarzu głównym kościoła w Bobrowie, a będący repliką obrazu *Antoniego Möllera* (dawniej w Muzeum w Gdańsku). Kilka obrazów pochodzących z pierwszej połowy w. XVII uległo niestety silnemu przemalowaniu w późniejszym okresie. Tylko z dużą ostrożnością wiązać je można z malarstwem pomorskim, dostrzegając w nich przejaw recepcji i zarazem sprymitywizowania wzorów znanych z prac wybitniejszych malarzy, zwłaszcza gdańskich. Obrazy takie, jak Koronacja Matki Boskiej w ołtarzu głównym oraz Św. Rodzina i św. Anna nauczająca Marię w ołtarzu bocznym kościoła parafialnego w Brodnicy, dalej Koronacja N. P. Marii w ołtarzu głównym w Szczutowie, Pokłon Trzech Króli w Radoszkach i przycięty niestety obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem i młodocianym św. Janem oraz fundatorem w feretronie w Szczutowie, świadczą o tym, że lokalne pracownie malarskie rozwijały się w tym okresie na Pomorzu, wypracowując własną formułę wypowiedzi artystycznej. Natomiast skrzydło ze św. Stanisławem w Grążawach, jak też zapewne współczesne mu, lecz bardzo silnie przemalowane skrzydła ołtarza bocznego w Szczutowie należą do nurtu malarstwa prymitywnego, zbliżającego się w swym dekoracyjno-płaszczyznowym ujęciu do sztuki ludowej. Wśród malarstwa w. XVIII na uwagę zasługują szczególnie obrazy w dwóch ołtarzach bocznych z r. 1760 w kościele w Płowężu. Malowidła te wykazują nie tylko biegłość artysty, ale również odznaczają się skomplikowaną, godną osobnego studium ikonografią.

W obrębie rzeźby przenośnej powiatu brodnickiego zabytki gotyckie stanowią wyjątkowo liczną i artystycznie ważną grupę. Na czoło wysuwają się wspomniane już posągi apostołów w farze brodnickiej, należące do dzieł re-

prezentacyjnych wczesnej fazy stylu Madonn na lwie, przy czym również ich okazałe wymiary determinują monumentalny charakter. Ponadto w farze brodnickiej zachowały się dwa dalsze cenne zabytki rzeźby: krucyfiks z trzeciej ćwierci w. XIV oraz z końca tegoż wieku pochodząca głowa św. Jana na misie. Drugi ważny zespół rzeźb mieści kościół w Zmiejewie. Na szczególną uwagę zasługuje tu krucyfiks z 2. poł. w. XIV, reprezentujący typ krucyfiksu mistycznego, z Chrystusem rozpiętym na „Drzewie Życia”. Ten typ ikonograficzny, rozpowszechniony na Śląsku, na Pomorzu pojawia się rzadko; rzeźba w Zmiejewie odznacza się ponadto tak indywidualnymi cechami, między innymi fizjonomicznymi, że wolno ją uznać za wytwór wybitnej i oryginalnej inwencji twórczej. Umieszczone w ołtarzu głównym rzeźby pochodzące z przelomu w. XIV i XV nie wykraczają poza przeciętność, natomiast dominujący tu posąg Matki Boskiej z Dzieciątkiem wybija się wśród analogicznych dzieł regionu pomorskiego subtelnością opracowania. Na uwagę zasługuje ze względów ikonograficznych uszkodzona niestety rzeźba Chrystusa ukazującego rany z ok. r. 1380 w kościele w Radoszkach oraz reprezentujące bardziej obiegowy typ krucyfiksy w Szczutowie i Lembargu, zapewne z przelomu w. XIV/XV. Nieliczne stosunkowo zabytki rzeźby późnogotyckiej reprezentują dość przeciętną klasę. Warto jednak zwrócić uwagę na fakt, że w kościele w Nieżywiciu zachowały się trzy rzeźby stanowiące pierwotnie grupę środkową tryptyku. Rzeźby te rozmieszczone obecnie w różnych miejscach, to Matka Boska z Dzieciątkiem i dwaj śś. Janowie.

Wśród plastyki późniejszych epok stylowych trudno wymienić rzeźby o indywidualnym charakterze; pewną subtelnością modelunku i wytwornością pozy odznaczają się posągi prawdopodobnie jednego autorstwa: św. Katarzyny w Zmiejewie i św. Barbary w ołtarzu bocznym brodnickiej fary, pochodzące z lat ok. 1730, ponadto na uwagę zasługuje zespół rokokowych rzeźb należących do ołtarzy kościoła reformackiego w Brodnicy.

Między zabytkami złotnictwa przeważają dzieła baroku i rokoka. Jedyne monstrancja z pierwszej ćwierci w. XVII (złotnik *BL*) w Brzoziu łączy w sposób typowy dla złotnictwa tego okresu tradycyjną wieżyczkową formę z późnorenesansową ornamentyką. Wśród dzieł późniejszych, jak np. mało oryginalne monstrancje *M. D. Hausmanna* (Bobrowo), *C. Warmbiera* (Lembarg, tam również pacyfikował tegoż złotnika) i *J. Staniszeńskiego* (Brodnica), wybija się oryginalnością kompozycji i delikatnością

wykonania monstrancja w Płowężu z przełomu w. XVII na XVIII, wykonana przez złotnika gdańskiego Z. Oernstera. Zróznicowany zespół wyrobów złotniczych znajduje się w kościele w Brzoziu, gdzie oprócz wspomnianej już monstrancji, zachował się pacyfikał z drugiej połowy w. XVI (?), kielich z drugiej ćwierci w. XVII, para ampułek z tegoż czasu oraz znaczny zespół plakietek wotywnych. Plakietki te we wcześniejszej fazie grawerowane, a później przeważnie trybowane, wyróżniają się wczesnymi datami wykonania (np. 1633 i 1638), co świadczy wbrew dotychczas rozpowszechnionemu przekonaniu, że ta, tak typowa dla epoki sarmatyzmu produkcja zaczęła się upowszechniać znacznie wcześniej, niż w drugiej połowie XVII stulecia.

Pośród nielicznie zachowanych zabytków tkactwa i haftarstwa, wspomnieć należy o kapie, ornacie i antependium haftowanym w Lembargu, przy czym to ostatnie wykonane w początku w. XVIII wykazuje znaczny stopień pokrewieństwa z wyrobami klasztoru żarnowieckiego.

Tadeusz Chrzanowski i Marian Kornecki

BOBROWO

WIEŚ. Z wczesnego średniowiecza zachowane dwa grodziska: wyżynne nad jeziorem Chojno i nizinne nad jeziorem Oleśno. Jedno z nich wzmiankowane 1222 jako zniszczone. 1246 wieś darowana przez wielkiego mistrza krzyżackiego bpowi chełmińskiemu. 1516 odstąpiona przez bpa Jana Konopackiego Hojce ze Smołąga, stanowi odtąd własność szlachecką. 1634 część wsi nadana benedyktyнком z Grudziądza, pozostaje w ich posiadaniu do kasaty.

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Jakuba St. (fig. 25). 1251 bp 25 chełmiński Heidenreich nakazuje wzniesienie kościoła, wzmiankowanego 1324. Prezbiterium oraz częściowo nawa obecnego wzniesione ok. 1260. Rozbudowa nawy pocz. w. XIV. Wieża pierwotnie drewniana, zastąpiona 1. poł. w. XVII murowaną; w tym czasie zapewne przebudowa korpusu. Odnowiany 1896, 1927 i 1959. Gotycki z wieżą renesansową. Orientowany. Murowany z cegły o układzie gotyckim na podmurowaniu z głazów narzutowych. Prezbiterium zamknięte trójbocznie z zakrystią od pn. Szersza nawa czteroprzęsłowa z kruchtą od pd. i kwadratową wieżą od zach. Wewnątrz stropy belkowane, neogotyckie, zapewne 1896, w zakrystii sklepienie kolebkowo-krzyżowe o łuku obniżonym. Tęcza zamknięta łukiem ostrym. W prezbiterium oraz pierwszym od wsch. przeszłe nawy uskoki muru na wysokości ław okiennych. Okna ostrołukowe, w nawie z uskokiem pojedynczym, w prezbiterium podwójnym, także w ścianie pd. pomiędzy oknami dwie wnęki zamknięte półkoliście, w ścianie pn. jedna. W dolnej strefie ścian prezbiterium analogicznie zamknięte wnęki na sedilia. Wejście do zakrystii zamknięte odcinkowo, wejścia pod wieżą i do kruchtą pd. ostrołukowe, umieszczone w prostokątnych wnękach. W ścianie pn. nawy okna umieszczone w półkoliście zamkniętych wnękach, ostatnie od zach. w ścianie pd. we wnęcie zamkniętej odcinkowo. W ścianie pd. kruchtą pod wieżą wnęki zamknięte odcinkowo. Na zewnątrz zamknięcie prezbiterium oraz zach. naroża na-

- wy opięte szkarpami o jednym uskoku. W ścianie pd. prezbiterium oraz we wsch. części nawy uskok na wysokości ław okiennych. Okno w pd. ścianie prezbiterium flankowane tynkowanymi wnękami zamkniętymi łukiem lekko spłaszczonym. Ściana pn. nawy ożywiona czterema ostrołukowymi blendami, w ścianie zach., murowanej do gzymsu koronującego z kamienia, po bokach wieży blendy zamknięte półkoliście. W zwieńczeniu ścian fryz opaskowy, tynkowany, ponadto wokół prezbiterium drewniany, profilowany gzyms. Szczyt między prezbiterium a nawą trójkątny, ożywiony ostrołukowymi blendami, zwieńczony nowszą wieżyczką na sygnaturkę. Kruchta pd. barokowa 2. poł. w. XVII lub pocz. w. XVIII, otynkowana, zwieńczona szczytem ze spływami, zakończonym półkoliście, z owalnym, pionowym okulusem pośrodku. Dachy siodłowe kryte dachówką, dach prezbiterium z trójpołaciowym zamknięciem od wsch., przechodzący na zakrystię. Wieża rozdzielona na trzy kondygnacje odsadzką, a wyżej fryzami opaskowymi, tynkowanymi. Wejście zamknięte półkoliście. W kondygnacji środkowej pary smukłych blend zamkniętych półkoliście, w najwyższej analogicznie zamknięte pary okien. W zwieńczeniu attyka z wolutowymi segmentami zakończonymi zapewne nowszymi, ceramicznymi szyszkami. Iglica murowana, stożkowa, lekko wybrzuszona u podstawy, zakończona chorągiewką z datą 1755. — Ołtarz główny późnobarokowy 1. ćw. w. XVIII (fig. 67), z rzeźbami św. Piotra, Pawła, Jana Nepomucena i Walentego oraz w górnej kondygnacji, ażurowej, św. Jakuba St., ponadto adorujące anioły i putta; w polu środkowym obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem i młodocianym św. Janem Chrzcicielem sygn. *Herman Han* 1597 (fig. 95), fundowany przez Krzysztofa z Sumowa Elżanowskiego, mal. na desce, odnawiany 1930; na zasuwie obraz Przemienienia Pańskiego mal. 1890 *Strzyżewski*; na mniejsze kartusz z herbem Leliwa Czapskich. Dwa ołtarze boczne regencyjne 2. ćw. w. XVIII, w kształcie ram; lewy z rzeźbami św. Stanisława i Wojciecha, prawy z rzeźbami św. Jana Chrzciciela i proroka Izajasza. Chrzcielnica rokokowa 2. poł. w. XVIII z rzeźbioną grupą Chrztu w Jordanie na pokrywie. Kropielnica granitowa, być może średniowieczna. Szafka ścienna w zakrystii ze starymi drzwiczkami okutymi. Dwa feretrony w ramach rokokowych 2. poł. w. XVIII. Krucyfiks barokowy w. XVII/XVIII. Grupa Ukrzyżowania nad tęczą, barokowa w. XVII/XVIII. Monstrancja rokokowa z cechą imienną *Michała Dawida Hausmanna* złotnika toruńskiego (czynnego 1742—175 —84) (fig. 175), z postacią N. P. Marii z Dzieciątkiem i ado-

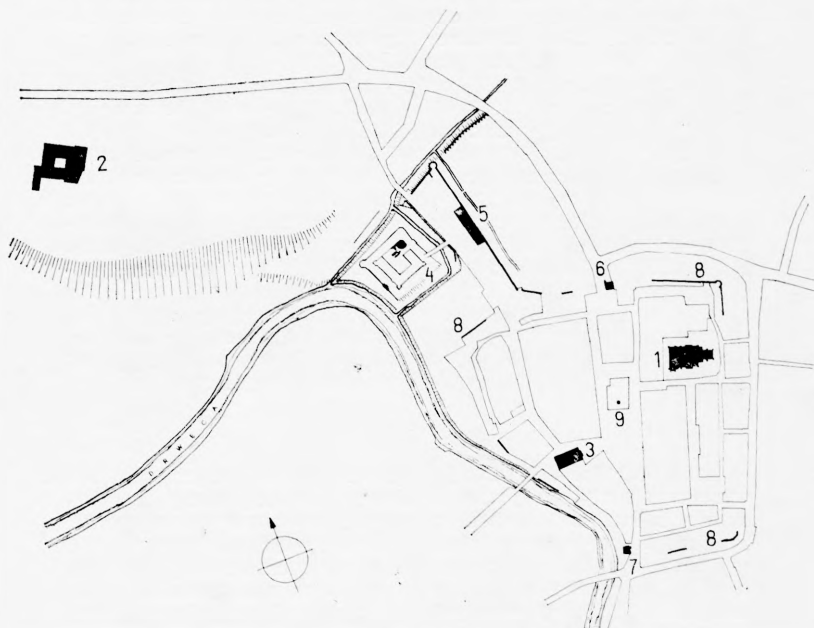
rującymi aniołkami u podstawy glorii oraz popiersiem Boga Ojca w zwieńczeniu. Kielich gładki z pateną 1725. Dwa krzyże ołtarzowe rokokowe 2. poł. w. XVIII. Lichtarze: 1. późnorennesansowy pocz. w. XVII, mosiężny; 2—7. cynowe. w. XVIII. Po bokach ołtarza głównego zawieszona korona oraz wota należące do obrazu Matki Boskiej z Dzieciątkiem, zdjęte 1930, srebrne, trybowane i grawerowane w. XVIII. Dwie pieczęcie parafialne 1775.

DWÓR. Dobra od 1516 w posiadaniu rodzin szlacheckich, m. i. częściowo do 1767 Czapskich, 1786—1887 Jezierskich. Dwór zbudowany pocz. w. XIX, o skromnych cechach klasycystycznych. Usytuowany na niewielkim wzniesieniu, zwrócony frontem ku pn.-zach. Drewniany konstrukcji zrębowej, ściany w znacznej mierze obmurowane, tynkowane. Szczyty konstrukcji szkieletowej wypełnionej cegłą. Parteryowy z facjatką i sklepioną piwnicą pod częścią pn.-wsch. Na rzucie wydłużonego prostokąta. Układ pomieszczeń dwutraktowy. Elewacja frontowa dziewięcioosiowa, z lekko zryzalitowaną trójosiową częścią środkową przechodzącą w facjatę zwieńczoną trójkątnym szczytem, w którym okienko półkoliste. Przed częścią środkową nowszy ganek z balkonem. Dach naczółkowy kryty dachówką.

BRODNICA

MIASTO POWIATOWE (fig. 1). We wczesnym średnio-1 wiczu istniały na prawym brzegu Drwęcę osady, stwierdzone badaniami archeologicznymi, związane niewątpliwie z przeprawą przez rzekę. 1263 wzmiankowany gród w Brodnicy. 1298 zniszczenie osady w czasie najazdu Litwinów, w tymże roku lub nieco wcześniej nadanie praw miejskich. 1305—9 wzniesienie przez Krzyżaków zamku, będącego siedzibą komturstwa i otoczenie miasta murami. 1353 powtórną przywilęj lokacyjną. 1414 oblegane bezskutecznie przez wojska polskie. 1416 przyłączenie Michałowa, położonego na lewym brzegu Drwęcę i utworzenie zeń przedmieścia. 1440 przystąpienie miasta do Związku Pruskiego; 1454 zajęte w imieniu tegoż przez Jakuba z Osieczka i poddane władzy króla polskiego. Po utworzeniu starostwa brodnickiego, pierwszym starostą (1456—61) zostaje Mikołaj Kościelecki wojewoda brzeski i starosta dobrzyński. 1461 zajęcie miasta przez najemników krzyżackich pod dowództwem Bernarda Szumborskiego, który 1462 zdobywa również zamek. Na mocy układu 1463 miasto i zamek zatrzymane zostają w zastawie przez Bernarda Szumborskiego (do 1470), a następnie jego brata Hynka (do

1478). Przejściowo zajęte przez Krzyżaków, odzyskane 1479. Starostwo w latach 1486—1604 w posiadaniu Działyńskich, następnie 1. poł. w. XVII Anny Wazówny, królowej Konstancji, królowy Anny Katarzyny, królowej Cecylii Rena-

Plan miasta Brodnicy 1 : 10 000

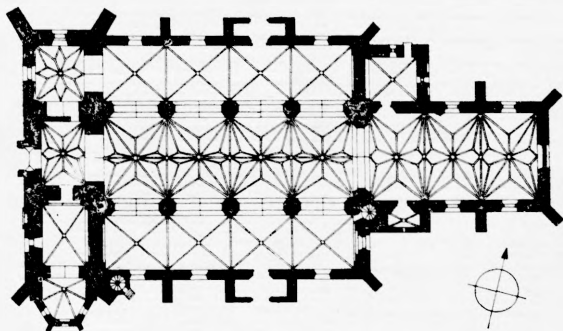
1. kościół par., 2. klasztor poreformacki, 3. kościół poewangelicki, 4. ruiny zamku, 5. tzw. pałac Anny Wazówny, 6. brama Kamienna (Chełmińska), 7. wieża bramy Mazurskiej, 8. fragmenty murów miejskich, 9. pozostałości ratusza

ty, kanclerza Jerzego Ossolińskiego, a później królowej Marii Kazimiery i marszałka Franciszka Bielińskiego; przeważnie oddawane przez nich w dzierżawę rodzinom pomorskim. Po okresie rozwoju w. XVI i pocz. w. XVII miasto podupada w związku z najazdami Szwedów, którzy oblegają je 1628, 1655 i 1703. Zniszczone wielkim pożarem 1631; dalsze pożary 1828, 1836 i 1850. 1817 staje się siedzibą no-

woutworzonego powiatu. Położone na prawym brzegu Drwęcy, przy brodzie, który w średniowieczu stanowił jedno z ważniejszych połączeń między ziemią Chełmińską a Mazowszem. Obecnie przy skrzyżowaniu dróg z Warszawy (przez Rypin) do Grudziąda i Gdańska (przez Wąbrzeźno) oraz z Torunia i Włocławka do Lubawy i Olsztyna. Ósrodkiem rynek zbliżony do trójkąta wydłużonego z pn. ku pd.; od pd. jedna ulica wylotowa na most na Drwęcy, przy której wieża dawnej bramy Mazurskiej, od pn. dwie wybiegające z narożników rynku ulice łączące się przy bramie tzw. Kamiennej lub Chełmińskiej; ponadto pierzeje rynku wsch. i zach. przecięte pośrodku ulicami. Blok zabudowy śródrinkowej mieszczący pierwotnie ratusz w pn. części rynku. Na wsch. od rynku kościół par., w części zach. miasta kościół poewangelicki. Na pn-zach. od miasta usytuowany zamek oraz nieco dalej, przy drodze do Grudziąda zespół klasztorny franciszkanów. Na lewym brzegu Drwęcy, przy drodze do Działdowa, przedmieście Michałowo, o zatartym układzie pierwotnym.

KOSCIÓŁ PAR. p. w. św. Katarzyny (fig. 2, 3). Parafia 2, 3
 erygowana w końcu w. XIII. Rozpoczęcie budowy prezbiterium 1285 z fundacji proboszcza Mikołaja z Sandomierza; ukończenie zapewne ok. 1320. Budowa korpusu i zasklepienie całości w okresie ok. 1340—70. Ok. 1370 wzniesienie w fasadzie zach. jednej z dwóch zaplanowanych wież oraz w jej przyziemiu kaplicy św. Krzyża, a ponadto nad prezbiterium od wsch. szczytu. Zapewne ok. 1485 nadbudowa wieży pd. W latach 1554—98 kościół zajęty przez luterańskich. Uszkodzony w czasie pożaru 1631 i oblężenia szwedzkiego 1655, odnowiony 2. poł. w. XVII, a następnie 1722. Dalsze odnowienia 1867, 1907—8 i 1927. Gotycki. Orientowany. Murowany z cegły: prezbiterium w dolnych częściach z w. XIII o układzie wendyjskim, pozostałe ściany z cegły o układzie gotyckim, z użyciem zendrówki kładzionej we wzory rombów i zygzakowate. Trójnawowy, halowy z wydzielonym, równej szerokości z nawą główną prezbiterium i niezrealizowaną w pełni dwuwieżową fasadą. Prezbiterium trójpręsłowe, zamknięte ścianą prostą; po bokach jego przeszła zach., u styku z korpusem nawowym, przybudówki: od pn. kwadratowa zakrystia, od pd. płytką prostokątna kruchtą (obecnie składzik) i nad nią niewielkie pomieszczenie dawnego skarbcza. W pd. narożniku między prezbiterium a nawą wieloboczna wieżyczka schodowa, dostępna z nawy pd. i łącząca się z pomieszczeniem nad dawną kruchtą. Korpus trójnawowy, czteropięsłowy, z kruchtami od pd. i pn., wbudowanymi między

szkarpą drugiego od wsch. przęsła. Od zach. przedsionek i po bokach dwie kaplice: od pd., pod wieżą, kaplica Sw. Krzyża, prostokątna z występującą ku pd., wydzieloną, trójbocznie zamkniętą apsydą; od pn. pod niezrealizowaną wieżą zbliżone do kwadratu dawne oratorium mieszczące. Na piętrze ponad przedsionkiem chór muzyczny ponad kaplicą Krzyża Sw. dwa pomieszczenia dostępne wieżyczką schodową przy narożniku wieży i nawy pd.; doj-

Kościół par. w Brodnicy 1 : 750

- ście z wieżyczki do pomieszczeń od strony nawy występujące do wnętrza, nadwieszono na profilowanej trompie. Wnętrze (fig. 6) o ośmiobocznych filarach międzynawowych z wydatnymi uskokowymi cokołami i ostrołukowych arkadach. Tęcza ostrołukowa na wielobocznych półfilarach. Gurt tęczy i gurdy arkad międzynawowych ujęte obustronnie czterouskokowym profilowaniem z formowanej cegły. Sklepienia żebrowe 3. ćw. w. XIV: w prezbiterium (fig. 10), nawie głównej, kaplicy pn., przedsionku i pomieszczeniu chóru muzycznego gwiaździste, w nawach bocznych, kaplicy Krzyża Św. i zakrystii krzyżowe. W sklepieniu prezbiterium i nawy zworniki ze sztucznego kamienia (?), rzeźbione: w prezbiterium od wsch.: 1. nowszy; 2. postać tronu; 3. Koronacja N. P. Marii (fig. 12); 4. pelikan karmiący pisklęta (?); 5. maskaron; w nawie głównej: 1. Zwiastowanie (fig. 11); 2—3. smoki; 4. N. P. Maria z Dzieciątkiem w mandorii (fig. 13); 5—8. fantastyczne zwierzęta i symbole ewangelistów (fig. 9); 9. św. Katarzyna (fig. 14); 10—12. maskarony. U spływów sklepień w prezbiterium i nawie głównej wiązki słupek (fig. 17) z kapitelami

ze sztucznego kamienia o urozmaiconej dekoracji roślinnej, zakończone u dołu maswerkowymi baldachimami; pod nimi rzeźby drewniane dwunastu apostołów, gotyckie 3. ćw. w. XIV (fig. 116—23) stojące na konsolach ze sztucznego kamienia w kształcie postaci trzymających banderole (fig. 15—16) rzeźby śś Barbary (fig. 114) i Jakuba St. (fig. 115), pierwotnie w zamknięciu prezbiterium, obecnie zdjęte. U spływów sklepień w nawach bocznych wsporniki o dekoracji maswerkowej oraz w nawie pd. trzy maszkarony. W tęczu belka barokowa ok. poł. w. XVII, o wykroju trójliścia, z ażurową dekoracją i zwisami w kształcie szyszek; na niej rzeźbiona grupa Ukrzyżowania, późnogotycka pocz. w. XVI (fig. 138). Kaplica w przedłużeniu nawy pn. otwarta do niej na całą wysokość arkadą zamkniętą łukiem ostrym. Kruchta zach. otwarta pierwotnie do nawy niską, ostrołukową arkadą, obecnie otwór podwyższony na pomieszczenie chóru muzycznego. W ścianach bocznych prezbiterium wnęki na sedilia zamknięte łukami ostrymi, lekko nadwieszonymi. Portale w prezbiterium, sprzed 1320: 1. do zakrystii (fig. 32) ostrołukowy, umieszczony w trzech wnękach o profilowanych obramieniach z formowanej cegły, z nich wewnętrzna zamknięta trójliściem, dwie pozostałe ostrołukowe; 2. do dawnej kruchty pd. ostrołukowy, bogato profilowany, z formowanej cegły. W nawie pd. w ścianach kilka wnęk zamkniętych odcinkowo i prostokątnych, w nawie pn. jedna wnęka. W kruchtach pn. i pd. przy nawach bocznych portale ostrołukowe, czterouskokowe, o bogatym profilowaniu z formowanej cegły. Kruchta zach. poprzedzona niewielkim przedsionkiem sklepionym krzyżowo, w nim portal ostrołukowy, ujęty wałkiem. Wejście do kaplicy Krzyża Św. z kruchty zach. ostrołukowe, w nim krata ozdobna, renesansowa, z literami L T i cyfrą 71 (być może końcówką daty 1571) oraz kartuszem z herbami Ogończyk (Rafała Działyńskiego?) i Łódzia (jego żony Katarzyny z Górków) (fig. 201). W pn. i zach. ścianie kaplicy wnęki ostrołukowe ujęte wałkiem, od wsch. analogiczna wnęka nadwieszona na wielouskokuwej konsoli. W kaplicy pn. w połowie wysokości ścian wydatny uskok, być może pozostałość po drewnianym oratorium. — Na zewnątrz korpus opięty szarpami o dwóch uskokach, z cokołem w znacznej mierze wylicowanym nowszą cegłą, obwiedziony gzymsem kapnikowym na wysokości ław okiennych. Okna ostrołukowe w obramieniach ujętych wałkiem, szerokie okno w prezbiterium od wsch. zamurowane w okresie baroku. W zwieńczeniu ścian prezbiterium fryz opaskowy tynkowany. Szczyt prezbiterium

116—23

15—16

114, 115

138

32

201

- ok. 1370, przypisywany *Henrykowi Brunsbergowi*, odnawiany 1907 (fig. 5), schodkowy, rozczłonkowany sześcioma wielobocznymi filarkami przechodzącymi w sterczyny, o wałkach z formowanej, naprzemian zwykłej i glazurowanej cegły, zakończone zrekonstruowanymi fialami z żabkami i kwiatonami; pomiędzy filarkami wysmukłe bliźnie blendy ostrołukowe, mieszczące trójlistnie zamknięte okienka w kilku strefach oraz analogicznie zamknięte wnęki; w zwieńczeniu poszczególnych uskoków koliste przeźrocza i maswerkowe wimpergi; na środkowej wimperdze wiątrowskaz w kształcie koguta. Dawna kruchta przy prezbiterium (fig. 7) z szeroką ostrołukową arkadą zamurowaną w okresie baroku, objętą prostokątnie załamaniem ku górze gzymsem kapnikowym. Kruchta zakończona szczytem trójkątnym w. XVI/XVII (?), rozczłonkowanym czterema lizenami, przedzielonym odcinkiem fryzu opaskowego, zwieńczonym trójkątnym przeźroczem flankowanym ostrołukowymi sterczynami. Zakrystia z oknami i blendami ostrołukowymi; w ścianie wsch. piscina wykuta w granitowym glazie. We wsch. ścianie nawy pn. okno koliste, zapewne barokowe. Na ścianie wsch. nawy pd. niewielka prostokątna wnęka w profilowanym obramieniu, z zarysem malowidła ze sceną Ukrzyżowania, zapewne średniowiecznego. Kruchty przy korpusie: pd. z w. XV lub pocz. w. XVI, pierwotnie otwarta na całą szerokość ostrołukową arkadą, objętą załamaniem ku górze gzymsem, obecnie zamurowaną, z portalem neogotyckim; na jej ścianie zegar słoneczny drewniany, zapewne w. XVII; kruchta pn. neogotycka być może 1867. Między prezbiterium a nawą szczyt pierwotnie schodkowy, obecnie trójkątny z oknami i blendami ostrołukowymi w czterech strefach. Fasada zach. (fig. 3) niesymetryczna wskutek niewykonania wieży pn. Na osi wejście umieszczone w nieznacznie zryzalitowanym przedsionku o narożach z wypustami i wałkami; portal zamknięty trójlistnie; nad przedsionkiem częściowo zamurowane ostrołukowe okno. W części pn. w dolnej strefie zamurowane okno ostrołukowe, obok którego płycina w kształcie zaostrej elipsy w profilowanym obramieniu, w niej resztki malowidła z Tronującą Matką Boską z Dzieciątkiem, zapewne ok. poł. w. XIV; ponad płycinę trójkątny zarys, być może niezrealizowanego zadaszania. W górnej strefie wysokie okno ostrołukowe; w nowszych czasach przedłużone ku dołowi, z częściowym zniszczeniem gzymsu i okna dolnej strefy. Szczyty schodkowe: nad częścią środkową fasady — z trzema ostrołukowymi blendami i kątowymi lizenami przechodzącymi w sterczyny, na narożach ujętych wałkami; blenda

środkowa zwieńczona trójkątnie; nad częścią pn. szczyt z trójkątnie zwieńczonymi lizenosterczynami ujmującymi pięć pól, w których blendy ostrołukowe; szczyt zach. korpusu cofnięty, częściowo przesłonięty dachami przybudówek zach. oraz wtopiony w wieżę pd., trójkątny, z blendami ostrołukowymi i lizenami przechodzącymi w trójkątnie zwieńczone sterczyny. Wieża do połowy wysokości opięta w narożach pd. wydatnymi szkarpami. W przyziemiu od zach. (fig. 4) dawne wejście do kaplicy Krzyża Św. ok. 1370, ostrołukowe w obramieniu profilowanym, ujęte obudową z profilowanymi narożami, przechodzącymi powyżej w sterczyny z blendami i wałkami oraz zniszczoną wimpergę, w której kolistą płycina lub zamurowane okno w obramieniu profilowanym. Obok wejścia okno ostrołukowe w analogicznie zamkniętej wysokiej wnęce o profilowanym obramieniu. Apsyda kaplicy Krzyża Św. ujęta w narożach szkarpami z wałkami i blendami ostrołukowymi z formowanej cegły; w 1/3 wysokości gzyms kapnikowy, w 2/3 fryz opaskowy; okna ostrołukowe w obramieniach profilowanych, w dwóch strefach; od pd.-zach. zamurowane wejście. Wieżyczka schodowa w narożu wieży i korpusu wieloboczna, ujęta w narożach wałkami z formowanej, częściowo glazurowanej cegły. Okna wieży rozmieszczone niesymetrycznie, ostrołukowe z uskokiem. Kondygnacja najwyższa ok. 1485, wydzielona profilowanymi gzymsami, ożywna z każdej strony czterema prostokątnymi blendami, z których środkowe mieszczące ostrołukowe okna, a skrajne analogiczne blendy. W zwieńczeniu krenelaż oraz ośmioboczna iglica pobita blachą, z wiatrowskazem. — Polichromia. Na ścianach korpusu oraz na sklepieniach widoczna w odkrywkach z 1969 polichromia, zapewne gotycka; widoczne m. i. zacheuszki, ornamenty roślinne, fragmenty scen figuralnych oraz na sklepieniu prezbiterium banderole z napisami minuskułowymi. Ponadto na filarze pierwszym od wsch. po stronie pn. polichromia renesansowa 1582, odsłonięta 1960—4 pod kierunkiem *Leonarda Torwirta*: z medalionami, napisami oraz alegorycznymi postaciami, powstała zapewne pod wpływem ideologii reformacji. Na ścianie zach. nawy pd. malowidło barokowe w. XVII lub pocz. w. XVIII, w niszy, w kształcie paludamentu, stanowiącego pierwotnie tło chrzcielnicy.

Ołtarz główny ustawiony na pierwotnej gotyckiej mense murowanej z cegły, zapewne ok. poł. w. XIV; pomiędzy mensą a ścianą wsch. prezbiterium przesklepienie o dwóch polach krzyżowo-żebrowych (fig. 8); retabulum barokowe ok. poł. w. XVII (fig. 61), ujęte czterema ko-

- lumnamy, dwustrefowe, z bramkami po bokach, w nim
- 143 rzeźby śś. Wojciecha (fig. 143) i Stanisława bpów (fig.
- 145 145), po bokach Andrzeja i Jana Ewangelisty, w górnej kondygnacji śś. Wawrzyńca i niezidentyfikowanego, w zwieńczeniu śś. Elżbiety, Barbary oraz adorujących aniołów; w polu środkowym współczesny obraz Koronacji N. P. Marii (fig. 101), silnie przemalowany; w górnej kondygnacji ośmioboczny obraz św. Katarzyny, zapewne również współczesny ołtarzowi, silnie przemalowany oraz w zwieńczeniu owalny obraz z popiersiem Boga Ojca w otoczeniu dwóch aniołów; na drzwiczkach bramek malowane postacie śś. Piotra i Pawła, zapewne z tegoż czasu. Ołtarze boczne: 1. lewy przy tęczy, późnobarokowy 1. poł. w. XVIII, wkłęśły z parą kanelowanych kolumn oraz rzezbami śś. Barbary, Katarzyny (fig. 149), dwóch niezidentyfikowanych niewiast oraz w górnej kondygnacji dwóch śś. diakonów i dwóch aniołów; w polu środkowym obraz Matki Boskiej, zapewne barokowy, całkowicie przesłonięty drewnianą sukienką oraz metalową koroną w. XVIII i tłem z materiału; w zwieńczeniu obraz Stygmatyzacji św. Franciszka; 2. prawy przy tęczy, barokowy ok. poł. w. XVII (fig. 60), z rzezbami śś. Jana Ewangelisty (fig. 146), Jana Chrzciciela (fig. 144), dwóch aniołów w górnej kondygnacji i Michała Archanioła w zwieńczeniu; w nim przemalowane obrazy: w polu środkowym Mała Św. Rodzina (fig. 102) oraz w górnej kondygnacji św. Anna nauczająca Marię, oba zapewne tego samego malarza co obraz Koronacji N. P. Marii w ołtarzu głównym; 3. w zamknięciu nawy pn., późnobarokowy ok. poł. w. XVIII (fig. 73), z rzezbami N. P. Marii i św. Jana Ewangelisty oraz dwóch aniołów w zwieńczeniu; w polu środkowym obraz Przemienienia Pańskiego 2. poł. w. XIX, w zwieńczeniu owalny z popiersiem św. Hieronima, zapewne w. XVIII; wokół pola środkowego zawieszono liczne wota srebrne w. XVIII—XIX, trybowane i grawerowane, m. i. grawerowane z postacią fundatora Wojciecha Płaskowskiego starosty lidzbarskiego 1738; trybowane owalne ok. poł. w. XVIII (fig. 199), z rodziną klęczącą przed Chrystusem Zmartwychwstałym; trybowane rokokowe ok. poł. w. XVIII (fig. 197) z cechą imienną *M B*, być może *Michała Borgoniego*, złotnika czynnego w Toruniu od 1751, z popiersiami śś. Jana Nepomucena i Antoniego oraz klęczącą rodziną fundatorów; trybowane, rokokowe 1757 (fig. 198), fundowane przez Józefa Płaskowskiego starostę brodnickiego i jego żonę Rozalię z Czapskich, z rodziną fundatorów klęczącą przed N. P. Marią Niepokalanie Poczętą; 4. w za-

mknięciu nawy pd., regencyjny ok. 1730 (fig. 69), z bramkami oraz rzezbami śś. Piotra i Pawła, nadto po bokach śś. Józef (fig. 155) i niezidentyfikowany biskup, w zwieńczeniu dwa anioły; w polu środkowym obraz św. Walentego, być może 2. poł. w. XVII, przemaalowany, w zwieńczeniu św. Jana Nepomucena w. XVIII; 5—6. przy pierwszej od wsch. parze filarów między nawowych, późnobarokowe pocz. w. XVIII, lekko wypukłe, lewy z rzezbami śś. Sebastiana, Rocha i w zwieńczeniu Michała Archaniola oraz obrazem św. Rozalii, prawy z rzezbami śś. Jana Nepomucena, Ignacego Loyoli i niezidentyfikowanego św. jezuickiego, w nim obrazy: w polu środkowym św. Józef z Dzieciątkiem w. XVIII, we współczesnej sukience metalowej trybowanej i grawerowanej, na zasuwie św. Józef z Dzieciątkiem ok. poł. w. XIX; w obu ołtarzach antependia o płaskorzeźbionej dekoracji roślinnej; 7. przy drugim od wsch. filarze od strony pn., manierystyczny 1. poł. w. XVII, przekształcony w okresie regencji ok. 1730, w kształcie ozdobnej ramy z rzezbami dwóch śś. niewiast i dwóch aniołów; 8. przy drugim filarze od wsch. po stronie pd., rokokowy 3. ćw. w. XVIII (fig. 72) wklęsło-wypukły z hermami po bokach i rzezbami: w polu środkowym św. Barbara (fig. 153), po bokach dwa anioły z atrybutami świętej (fig. 154), w zwieńczeniu owalny współczesny silnie przemaalowany obraz św. Stanisława Kostki; antependium z płaskorzeźbioną dekoracją kwiatową; 9—10. przy zach. filarach między nawowych, z górnymi kondygnacjami 1. poł. w. XVII (być może przekształconymi z epitafiów) i dolnymi barokowymi ok. 1700, lewy z rzezbami śś. Wojciecha i Józefa ok. 1700 oraz św. Jana Chrzciciela i klęczącego aniołka 1. poł. w. XVII, w górnej kondygnacji obraz epitafiorny 1. poł. w. XVII ze sceną Ukrzyżowania i klęczącą rodziną fundatorów (fig. 97), na ramie kartusz z gmerkiem; prawy z krucyfiksem gotyckim 3. ćw. w. XIV (fig. 127) w polu środkowym oraz obrazem św. Michała Archaniola 1. poł. w. XVII (fig. 98) silnie przemaalowanym, w zwieńczeniu. Ambona późnobarokowa 2. ćw. w. XVIII (fig. 78) z rzezbami Chrystusa Salvatora i czterech ewangelistów na parapecie, płaskorzeźbą Chrystusa Dobrego Pasterza w zaplecku oraz rzeźbą św. Jana Nepomucena na baldachimie. Chrzcielnica kamienna w. XVII, puklowana, z blaszaną pokrywą. Kropielnica, zapewne dawna chrzcielnica, w. XIV—XV (fig. 86), granitowa, sześcioboczna, z wrytym gmerkiem. Stalle gotycko-renesansowe 1539, silnie przekształcone 2. poł. w. XIX, 1968 przeniesione do kaplicy pn., z płaskorzeźbionymi popiersiowymi

69

155

72

153

154

97

127

98

78

86

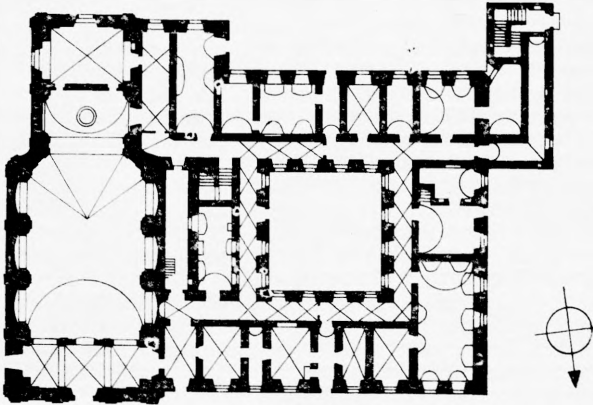
- medalionami oraz rytymi w podniebiach baldachimu wstęgami z napisami i datą. Dwie ławy renesansowe 1583, odnowione 1884. Fotel i krzesło ok. poł. w. XVII. Dwa taborety w. XVIII. Komoda zakrystyjna 2. poł. w. XVIII, ze starymi okuciami. Szafki ściennie: 1. za ołtarzem głównym, gotycka, z drzwiami okutymi skośną kratą, w której mniejsze drzewiczki okute kratą prostą; 2. za ołtarzem głównym, zapewne pocz. w. XVI, z drzewczkami ażurowymi ze skośnej kraty; 3. za ołtarzem głównym znacznej wysokości, z drzwiami drewnianymi o gotyckich okuciach; 4—5. w zakrystii dwoje drzewiczek szafek ściennych w. XVII—XVIII. Skarbona w kształcie kłody z okuciami i kłódką w. XVII. Obrazy: 1. Chrztel w Jordanie, późnobarokowy w. XVIII. mal. na blasze; 2. Ukrzyżowanie, ok. poł. w. XIX. Rzeźbiona głowa św. Jana Chrzciciela, gotycka koniec w. XIV, na metalowej misie (fig. 133). Krucyfiks o tradycjach gotyckich ok. poł. w. XVI. Epitafia w kształcie tablic drewnianych, na których blachy trumienne z portretami, czterema kartuszami herbowymi i napisami: 1. Łukasza Trzcńskiego (zm. 1652) podwojewody pomorskiego i sędziego Generalnego Kapturu Warszawskiego (fig. 112), z herbami Bełty (?), niezidentyfikowanym, odmiana Leliwy (Trzcńskich) i Jelita (?); 2. Cypriana Trzcńskiego (zm. 1682) kasztelana rypińskiego i sędziego michałowskiego (fig. 113), z herbami: Pobóg, odmiana Leliwy (Trzcńskich), Przegonia i Sępia Głowa. Monstrancja rokokowa (fig. 177), z cechą miejską Torunia i imienną *Józefa Staniszewskiego* (czynnego 1773—1826). Kielich 1858, fundowany przez Józefinę z Kowalskich Borns. Patena 1726, z inskrypcją zawierającą chronostych. Krzyże ołtarzowe: 1. regencyjny 1732 (fig. 184), z owalną trybowaną stopą, krzyżem z grawerowanymi Arma Christi i oprawą relikwii w kształcie serca oraz nakładanymi czterema popiersiami Chrystusa umęczonego; 2. 1732, o skromnej dekoracji regencyjnej. Meluzyna ok. poł. w. XVII, odnowiona 1886. Lawaterz ok. poł. w. XVII. Dwa lichtarze cynowe 1793. Ornat różowy z tkaniny ok. poł. w. XVIII, fundowany 1782. Sygnaturka 1767.

OTOCZENIE KOŚCIOŁA. Wokół kościoła od pd. i wsch. mur z bramką w pd.-zach. narożniku, barokową w. XVIII, murowaną z cegły, otynkowaną, utworzoną z trzech słupów zwieńczonych uskokowymi piramidkami i kulami, z otwartym przejazdem i furtą zamkniętą odcinkowo. W obrębie cmentarza przykościelnego od pd. kapliczka barokowa w. XVIII, murowana z cegły, otynkowana, w kształcie odcinka ściany z wnęką, w której krucyfiks barokowy w. XVIII. Naroża ujęte występami i skośnie

ustawionymi uproszczonymi pilastrami, dźwigającymi wygięty ku górze gzyms. W zwieńczeniu szczyt falisty.

KOŚCIOŁ I KLASZTOR POREFORMACKI, obecnie franciszkanów (fig. 34, 35). Założenie klasztoru reformatów 1751 z fundacji Józefa Płaskowskiego starosty brodnickiego i jego żony Rozalii z Czapskich. Kościół ukończony do 1761. Pierwotne budynki klasztorne zapewne drewniane, spalone 1769; w następnych latach wzniesienie obecnych. Po kasacie 1831 kościół zamieniony na cmentarny i garnizonowy, klasztor 1839 przekształcony na więzienie. Po 1945 kościół i klasztor objęte przez franciszkanów. Klasztor odnowiony 1950—2, kościół 1964—6. 34, 35

A. **KOŚCIOŁ** p. w. Niepokalanego Poczęcia N. P. Marii. Barokowy. Zwrócony prezbiterium ku pd. Murowany z cegły, otynkowany. Prezbiterium dwuprzęsłowe, zamknię-

Kościół i klasztor poreformacki w Brodnicy 1 : 750

te ścianą prostą; w przejściu pd., oddzielonym od wnętrza ołtarzem głównym, zakrystia oraz na piętrze chór zakonny. Szersza nawa trójprzędłowa o pd. narożach ściętych; od pn. czwarte przedł węższe, mieszczące chór muzyczny. Wnętrze nakryte sklepieniami kolebkowymi o łuku obniżonym, z lunetami; pośrodku sklepienia nawy stiukowa rozeta. Tęcza wydzielona szerokim gurttem. Podziały ścian wydatnymi przyściennymi filarami o zaokrąglonych narożach, opiętymi pilastrami w typie jońskich, dźwigającymi

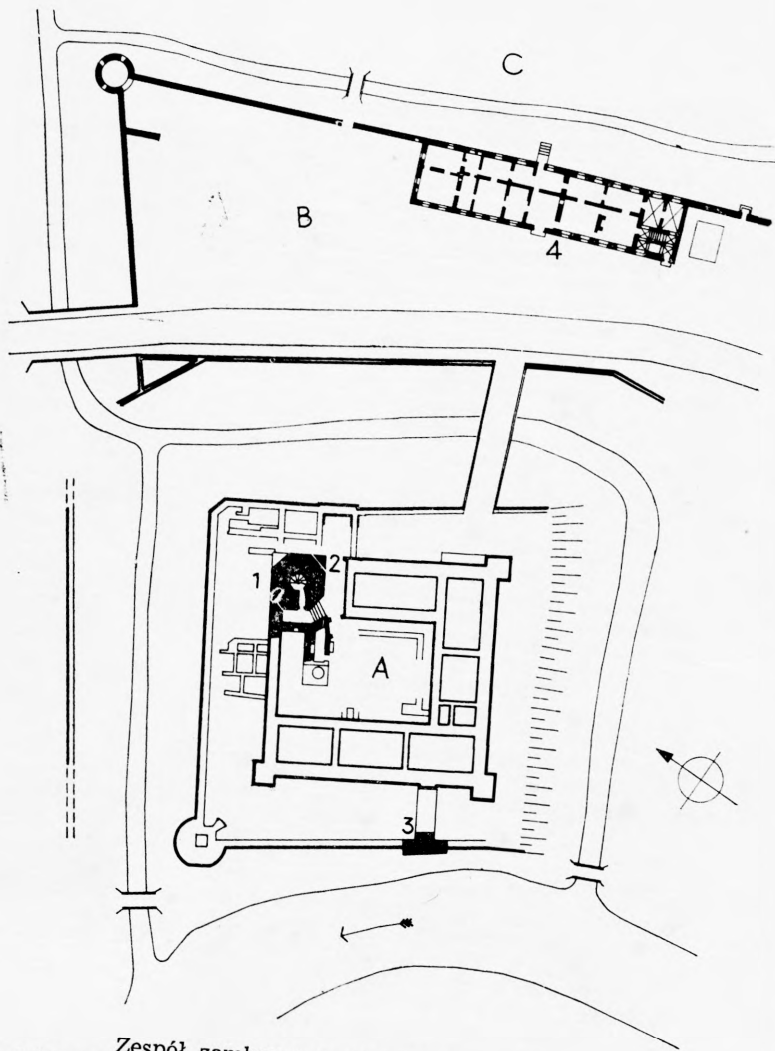
- uproszczone belkowanie i wydatny, załamujący się gzymś obiegający korpus. Odcinki ścian między filarami lekko wklęsłe. Ponad gzymsem okna zamknięte odcinkowo, umieszczone w szerokich, analogicznie zamkniętych wnękach. Chór muzyczny murowany, wsparty na trzech arkadach filarowych, z których środkowa zamknięta półkolistą, skrajne koszowo; podsklepiony kolebkowo-krzyżowo o łuku obniżonym; filary opilastrowane, parapet wklęsło-wypukły o podziałach płycinowych. W przytęczowym prześle nawy po stronie zach. nadwieszona na koszowej arkadzie oratorium komunikujące się z klasztorem, otwarte do wnętrza oknami o łukach odcinkowych. Na zewnątrz
- 34** ściany o podziałach ramowych. Fasada (fig. 34) trójdzielna, z wciętymi narożami rozczłonkowana zdwojonymi pilastrami jońskimi dźwigającymi belkowanie. Wejście na osi prostokątne w obramieniu profilowanym, ponad nim uproszczone belkowanie i przerwany, półkolisty przyczółek, w którym emblemat franciszkański. Powyżej duże okno zamknięte łukiem półkolistym nadwieszonym. W polach bocznych nische z nowszymi rzeźbami. Szczyt ujęty spływami i uproszczonymi pilastrami, z okulusem i trójkątnym przyczółkiem. Szczyt między prezbiterium i nawą ze spływami, szczyt prezbiterium od pd. trójkątny, ujęty sterczynkami. Dachy siodłowe kryte dachówką, nad prezbiterium wieżyczka na sygnaturkę kształtu barokowego z ośmioboczną latarnią, pobita blachą. — Urządzenie wnętrza jednolite, rokokowe po 1761. Ołtarz główny wklęsło-wypukły, wypełniający prezbiterium, w nim rzeźby:
- 148** w polu środkowym krucyfiks (fig. 148), po bokach N. P. Maria, śś. Jan Ewangelista, Piotr i Maria Magdalena, w górnej kondygnacji, w kolistym przeźroczu Bóg Ojciec, gołębicą Ducha Św. oraz dwa anioły z Arma Christi (fig. 89)
- 89** tabernakulum współczesne z dekoracją intarsjowaną. Ołtarze boczne wklęsłe: 1—2. przy tęczy, lewy z rzeźbami
- 160** dwóch aniołów, z nich jeden Anioł Stróż (fig. 160), prawy
- 71, 158** (fig. 71) z rzeźbami archaniołów Michała (fig. 158) i Rafała
- 161** (fig. 161), w nim obrazy współczesne: Stygmatyzacja św. Franciszka w polu środkowym oraz w zwieńczeniu św. Paschalis Baylon (?); 3—4. po kasacie przeniesione do kościoła par. w Szczuce, po 1960 rewindykowane i odnowione ze znacznymi uzupełnieniami, w lewym obraz św. Antoniego z Dzieciątkiem 2 poł. w. XVIII, odnowiony 1966 przez *Ryszarda Bieleckiego* w Warszawie. Ambona z rzeźbą trąbiącego anioła na baldachimie. Kropielnica granitowa, być może średniowieczna. Dwa konfesjonały łączące się z balustradą tralkową wydzielającą prezbiterium. Ławy

1796 z malowanymi na przedpiersiu herbami Leliwa z literami I C oraz I A C. Obrazy: 1. Matka Boska z Dzieciątkiem adorowana przez anioły, w malowanej ramie z ornamentem roślinnym i puttami, barokowy ok. poł. w. XVII (fig. 96); 2. Drzewo genealogiczne św. Franciszka, barokowy w. XVIII, fundowany przez Marcina Lasockiego kasztelana sochaczewskiego. Rzeźba Chrystusa Ecce Homo, barokowa w. XVIII. Epitafium Józefa Płaskowskiego (zm. 1773) i jego żony Rozalii ur. Czapskiej (zm. 1755), fundowane 1791 przez syna ks. Andrzeja Płaskowskiego kanonika chełmińskiego i warmińskiego, marmurowe, inskrypcyjne. Dwa krzyże ołtarzowe rokokowe ok. 1770 (fig. 185). **186**

B. KLASZTOR. O skromnych cechach barokowych. Przyległy od zach. do kościoła. Murowany z cegły, otynkowany za wyjątkiem elewacji pd. Wzniesiony na rzucie prostokąta, obejmujący wewnętrzny czworoboczny wyrzadz oraz wąski dziedzińczyk przylegający do nawy kościoła; skrzydło pd. z występującym od wsch. dwuosiowym ryzalitem, przedłużone ku zach. dobudówką w kształcie litery L, występującą ku pd. Piętrowy, o jednotraktowym układzie pomieszczeń, z korytarzem wokół wyrzadza. Korytarz i pomieszczenia przyziemia sklepione kolebkowo-krzyżowo, piętra kolebkowo z niewielkimi lunetami. Elewacja frontowa od pn. zlicowana z fasadą kościoła, dziewięćosiowa, z wejściem w osi skrajnej od wsch. Dachy cztero- i dwuspadowe o kalenicach nierównej wysokości, kryte dachówką. — Obrazy: 1. św. Antoni Padewski, barokowy 2. poł. w. XVIII; 2. św. Antoni Padewski, w tradycjach barokowych 1. poł. w. XIX. Krucyfiks rokokowy ok. 1770 (fig. 159). **185**

KOŚCIÓŁ POEWANGELICKI, obecnie szkolny. Po przejściowym zajęciu 2. poł. w. XVI kościoła par. przez ewangelików nabożeństwa ich odprawiane 1598—1647 w sali ratuszowej, następnie w tzw. „Kamiennym Domu”, rozebrany 1827. Kościół obecny zbudowany ok. poł. w. XIX wg projektu arch. *Stanisława Hebanowskiego*. Późnoklasycystyczny. Zwrócony prezbiterium ku zach. Murowany z cegły, otynkowany. Krótkie, zbliżone do kwadratu prezbiterium z dwiema piętrowymi przybudówkami po bokach, objętymi bryłą korpusu. Znacznie szersza nawa czteroprześłowa, z wieżą od wsch. w 3/4 wbudowaną do wnętrza korpusu. Stropy płaskie. Okna i wnęki ścienne zamknięte półkoliście, okno w zamknięciu prezbiterium koliste. Empory obejmujące trzy wsch. przęsła nawy wsparte na kolumnach toskańskich, przedłużonych do wysokości stropu kolumnami jońskimi. Na zewnątrz ponad cokołem **159**

- murowanym z głazów granitowych, ściany ożywione boniowaniem w tynku, z gzymsami na wysokości ław i nasad luków okiennych. Wieża rozdzielona gzymsami na trzy kondygnacje. W dolnej wejście i okno umieszczone w wysokiej, trójjuskowej, półkoliście zamkniętej wnęce; kondygnacja najwyższa ośmioboczna. Dach korpusu siodłowy o jednej kalenicy, kryty dachówką, wieża zwieńczona iglicą. Częściowo zachowana stolarka drzwiowa z czasów budowy. — Misa chrzcielna gotycko-renesansowa 1. poł. w.
- 189 XVI** (fig. 189), mosiężna, ze sceną Zwiastowania, wyrób zapewne norymberski.
- 46** **RUINY ZAMKU** (fig. 46). Rozpoczęcie budowy wg późniejszych przekazów 1285; być może wiadomości dotyczą jeszcze budowli drewnianej. Zamek wzniesiony zapewne w latach 1312—27, przedzamcze 1305—17. Zapewne 1. ćw. w. XIV utworzenie komturstwa; wicekomtur wzmiankowany 1317, komtur 1331 i 1337. Drugi etap prac doprowadzający do ukończenia całości założenia obronnego przypada zapewne na lata 1317—39 (1339 poświęcenie ołtarza w kaplicy zamkowej). 1387 wzmiankowany „nowy dom”, chodzi tu zapewne o budowlę przedzamcza. 1388 fortyfikacje uszkodzone wskutek powodzi. 1415 przybycie budowniczego *Mikołaja Fellensteina*, który niewątpliwie w następnych latach modernizuje fortyfikacje zamkowe; jego dziełem zapewne kolista baszta narożna w zewnętrznym obwodzie murów zamku oraz półkolista baszta w pn. ciągu murów przedzamcza. 1454 zamek zdobyty przez rąjcę toruńskiego Gotze Rubita, działającego z ramienia Związku Pruskiego. 1462 obsadzony ponownie przez Bernarda Szumborskiego dowódcę zaciężnych wojsk krzyżackich. Trzymany w zastaw przez niego i przez jego brata Hynka, od 1481 siedzibą starostów królewskich, 1550 zniszczony w czasie pożaru miasta i w następnych latach naprawiony staraniem starosty Rafała Działyńskiego. Ok. 1616 przebudowa staraniem Anny Wazówny podówczas starościny brodnickiej. Od czasu wojen szwedzkich zamek popada w ruinę i na skutek zezwolenia wydanego przez Fryderyka II 1785 ulega rozbiórce. 1842 Fryderyk Wilhelm IV wstrzymuje dalszą rozbiórkę i nakazuje reperację wieży. 1940 częściowo odkopanie piwnic i fundamentów, odsłaniające pierwotne rozplanowanie budowli zamkowych. 1970 rozpoczęcie prac konserwatorskich przy skrzydle pd. Zamek, strzegący jednego z ważniejszych brodów nad Drwęcą, sąsiaduje z pn.-zach, obwodem murów miejskich i być może łączył się z nimi pierwotnie odrębnym odcinkiem muru. Zamek właściwy osłaniany od zach. korytem Drwęcy, od pn. stru-

Zespół zamkowy w Brodnicy 1:1500
 A. ruiny zamku, B. przedzamcze — część zach., C. przedzamcze —
 część wsch.; 1. wieża, 2. brama, 3. gdanisko, 4. tzw. pałac Anny
 Wazówny

mieniem stanowiącym jej dopływ oraz od pd. i pn. fosa-
mi. W obrębie przedzamcza położonego na wsch. od zamku
właściwego tzw. pałac Anny Wazówny.

A. ZAMEK. Pierwotny układ obejmował: budynki zgru-
powane wokół wewnętrznego dziedzińca w czworobok zbli-
żony do kwadratu, z wysoką wieżą w narożu pn.-wsch.,
pierwotnie komunikującą się z przyległymi skrzydłami na
wyższych kondygnacjach; pozostałe narożniki wzmocnio-
ne były nieznacznie występującymi kwadratowymi basz-
tami. Przy wieży w skrzydle wsch. brama wychodząca
niegdyś na most zwodzony, łączący zamek z przedzam-
czem. W skrzydle pd. mieściła się kaplica, w skrzydle zach.
w przyziemiu dormitorium zakonne, w drugiej kondygnacji
zapewne refektarz. Całość otoczona czworobokiem muru
zewnątrznego. Zachowane: wieża z przyległą partią murów
skrzydła zach. oraz częściowo piwnice i w całości funda-
menty założenia wraz z murami obwodowymi, odślonię-
tymi od strony fosy.

- 49 Wieża (fig. 49) wzniesiona na rzucie ośmioboku, obu-
dowana od pd. i wsch. niemal do połowy wysokości mu-
rami obwodowymi zamku. Na zewnątrz bez podziałów na
kondygnacje, wewnątrz zawierająca w dwóch dolnych kon-
dygnacjach niewielkie pomieszczenia nakryte sklepieniami
ośmiopłocowymi (dolne służyło jako loch więzienny); powy-
żej siedem kondygnacji pomieszczeń nakrytych stropami
belkowanymi (nowszyimi), w części najwyższej dwie kon-
dygnacje obwiedzione gankami strażniczymi. W kondygnac-
jach dolnych i najwyższej schody i przejścia częściowo
w grubości muru. Na zewnątrz, w ścianach murowanych
w partiach dolnych z cegieł o układzie wendyjskim, w gór-
nych gotyckim, wzory rombów z zendrówek. Na wysoko-
ści korony muru budynków przylegających pierwotnie od
zach. i pd. uskok, wzdłuż którego pięć wydatnych kamien-
nych wsporników dawnego ganku strażniczego; nieco wy-
żej po stronie pd. wejście prostokątne w obramieniu ka-
miennym, z dwoma wspornikami u podstawy. Górą wokół
wieży ostrołukowe, niewydatne, otynkowane wysklepki,
stanowiące podstawę lekko wysuniętego ganku, pierwot-
nie krytego, w którym otwory zamknięte odcinkowo. Kon-
dygnacja wieńcząca znacznie węższa, z analogicznymi ostro-
łukowymi wysklepkami, dźwigającymi ganek z zachowa-
nym fragmentarycznie krenelażem. Murowana, stożkowa
iglica podwyższona zapewne pocz. w. XVII ogzymbowaną
sterczyną o kopulastym zwieńczeniu z chorągiewką, na któ-
rej herb miasta i data 1616. Przy wieży od pd. zachowane
fragmenty budynku bramnego oraz trzy granitowe

odboje przejazdu. W pomieszczeniu przylegającym pierwotnie od pn. do bramy, zachowana od wsch. strzelnica osłaniająca dostęp oraz w ścianie pn. wydatna wnęka zamknięta półkoliście, ponadto ślady sklepienia kolebkowego. — Ze skrzydeł pn. i zach. zachowany zarys obwodu murów i zawalone piwnice. W skrzydle zach. zachowane wejście do piwnicy zamknięte półkoliście, ponadto w piwnicach stopy sklepień krzyżowych oraz w części pd. resztki dwóch filarów wspierających pierwotnie sklepienia. — Ze skrzydła pd. zachowana piwnica nakryta sklepieniem krzyżowym, dostępna od pn.-zach. wejściem ostrołukowym. — Zamek otoczony zewnętrznym obwodem murów, od pn., zach. i wsch. odsłoniętych w dolnych partiach od strony fosy, z podstawą kolistej baszty w narożniku pn.-zach., wzniesionej zapewne 1415 przez *Mikołaja Fellensteina*. Od zach. zrąb murów stanowiących podbudowę gdaniska, wysuniętego ku rzece. Od wsch. zarys pierwotnej nasady mostu zwodzonego; most i dojazd obecny z w. XIX przesunięty ku pd. Na terenie ruin zachowanych kilka członów granitowych kolumn. W obrębie miedzymurza od pn. i wsch. zachowane fundamenty zabudowań zapewne z w. XVI lub XVII. Całość zamku otoczona fosą łączącą się z Drwęcą oraz jej dopływem; poza strumieniem od strony pn. reszty odcinka murów obronnych.

B. PRZEDZAMCZE. Założenie na rzucie obszernego prostokąta, dwuczłonowe. Część zach., bliższa zamku, znacznie zniszczona na skutek przeprowadzenia ulicy, obejmująca tzw. pałac Anny Wazówny oparty o mur rozdzielający obie części przedzamcza. Część wsch. rozbudowana w 2. poł. w. XIV, oddzielona od części zach. murem i fosą. Od wsch. przebieg murów zniszczony w związku z przeprowadzeniem ulicy. Zachowane w znacznej mierze mury obwodoide oraz mur rozdzielający oba człony, przy którym pałac Anny Wazówny. Mur pn. części zach. przedzamcza wzniesiony z cegły o układzie wendyjskim, wzmocniony w narożniku pn.-wsch. półkolistą, otwartą do wnętrza basztą murowaną z cegły o układzie gotyckim (fig. 47), wzniesioną zapewne po 1415 przez *Mikołaja Fellensteina*; w jej ścianach wąskie, prostokątne otwory strzelnicze z kamiennymi nadokiennikami. Korony murów obwodowych i baszty częściowo przemurowane i wyrównane przed 1939. W murze dzielącym obie części przedzamcza nowsza furta zamknięta półkoliście. W części wsch. przedzamcza zachowany od pn. wysoki mur (fig. 48), w dolnej części wzniesiony z głazów granitowych, w górnej z ce-

gły o układzie gotyckim, dzielony od strony wewnętrznej wysokimi wnękami zamkniętymi półkoliście.

- 46 C. TZW. PAŁAC ANNY WAZÓWNY (fig. 46). Usytuowany na przedczamcu, przylegający do muru rozdzielającego oba jego człony, elewacją frontową zwrócony ku zach. Wzniesiony zapewne staraniem Rafała Działyńskiego, starosty brodnickiego, po pożarze zamku 1550 (wzmiankowany 1564), z wykorzystaniem fragmentów niewielkiego budynku zapewne z lat 1305—17, z murami o wątku wendyjskim i śladami strzelnic. W okresie rządów Anny Wazówny jako starościny brodnickiej 1605—25, kiedy Brodnica administrował Adam Parzniewski jej marszałek nadworny, a następnie od 1615 jego syn Krzysztof, przebudowa na rezydencję. Pońowna rozbudowa zapewne 1678—98. Spalony 1945. Odbudowany 1960—70. Bez wyraźnych cech stylowych. Murowany z cegły, otynkowany. Wzniesiony na rzucie wydłużonego prostokąta. Piętrowy, o częściowo dwutraktowym układzie wewnątrz, przekształconym w okresie odbudowy. W pomieszczeniach w części pd., w przyziemiu sklepienia kolebkowo-kryżowe. Elewacja frontowa jedenaostoosiowa, w jej części pd. odsłonięty fragment murów gotyckich. Dach czterospadowy kryty dachówką.

MURY MIEJSKIE. Miasto otoczone murami zapewne w latach 1310—30. Ok. 1370 rozbudowa murów, w tym okresie zapewne nadanie obecnej formy bramie Kamiennej. Wzniesione z cegły o układzie gotyckim, z użyciem głazów granitowych w dolnych partiach. Mury zachowane w niewielkich fragmentach, w większości wtopione w zabudowę wsch. i pn. części miasta. W narożniku pn.-wsch. zachowana fragmentarycznie wieloboczna baszta, otwarta od strony miasta. W części pd.-wsch. odcinka murów zachowany znaczny występ wybiegający w kierunku zamku, być może pozostałość ufortyfikowanego przejścia łączącego oba zespoły obronne. Dwa główne wjazdy do miasta, chronione od pn. bramą Kamienną, od pd. bramą Mazurską.

- 52 Brama Kamienna albo Chełmińska (fig. 52) wzniesiona ok. 1310—30, nadbudowana ok. 1370. Odnowiona 1898 z częściową rekonstrukcją szczytów. W. XIX użytkowana na więzienie, od 1959 adaptowana na Muzeum Ziemi Michałowskiej. Murowana z cegły, w dolnych częściach o układzie wendyjskim, w górnych gotyckim. Wzniesiona na rzucie zbliżonym do kwadratu, mieszcząca przejazd, nad którym nowszy strop belkowany i w narożach zaczepy niezrealizowanego sklepienia. Arkady przejazdów zamknięte łukiem ostrym, arkada pd. umieszczona we wnęce zamkniętej odcinkowo, arkada pn. we wnęce

ostrołukowej, mieszczącej pierwotnie bronę. Po bokach elewacji pn. fragmenty murów stanowiące pozostałość szyji bramnej, w odcinku po stronie zach. resztką kolistej blendy. Pośrodku ścian bocznych bramy zachowane zarysy styku z dawnym murem miejskim. Elewacje pd. i pn. dzielone powyżej drugiej kondygnacji nieznaczną odsadzką, zwieńczone fryzem opaskowym, tynkowanym. W drugiej kondygnacji od pd. trzy, od pn. dwie blendy zamknięte odcinkowo, w kondygnacji trzeciej po trzy blendy ostrołukowe, w profilowanych obramieniach z formowanej cegły; w blendach obu kondygnacji umieszczone okna zamknięte odcinkowo. Szczyty pd. i pn. schodkowe, dzielone kątowymi lizenami przechodzącymi w sterczyny z fryzem opaskowym i wieńczącymi piramidkami; pomiędzy lizenami pola ze smukłymi, ostrołukowo i półkoliście zamkniętymi blendami, zwieńczone wimpergami z kolistymi przeźroczkami. Dach siodłowy kryty dachówką.

Wieża bramy Mazurskiej (fig. 51) zbudowana 51 lub gruntownie przebudowana i podwyższona ok. 1370. Restaurowana 2. poł. w. XIX. Usytuowana w pd. części miasta nad Drwęcą. Murowana z cegły o układzie gotyckim z użyciem zendrówki. W dolnej kondygnacji kwadratowa, w górnych ośmioboczna. Od wsch. zarys styku murów budynku bramnego rozebranego w. XIX oraz dwie wnęki ostrołukowe, z których jedna mieszcząca nowsze wejście. Na wysokości dawnego ganku strażniczego zamurowane wejście o łuku odcinkowym. Okienka zamknięte odcinkowo i półkoliście, w najwyższej kondygnacji umieszczone w blendach prostokątnych. Wnętrza przekształcone w związku z adaptacją na schronisko turystyczne. Dach namiotowy, ośmiopięciowy, kryty dachówką.

POZOSTAŁOŚCI RATUSZA. Zbudowany zapewne koniec w. XIV. 1598—1646 wykorzystywany częściowo na zbór ewangelicki. 1631 spalony i sprzedany prywatnym właścicielom. W. XVIII—XIX częściowo rozbierany i otaczany budynkami mieszkalnymi. 1868 rozebrany całkowicie z pozostawieniem wieżyczki i części szczytu. Ocalałe fragmenty odnowione pocz. w. XX. Usytuowany w bloku śródrynkowym w pn. części rynku, pierwotnie zwrócony frontem ku pd. W ścianach domów zachowane niewielkie fragmenty murów o układzie gotyckim. Ponad domami wieżyczka i fragment szczytu koniec w. XIV lub pocz. w. XV (fig. 50). Wieżyczka ośmioboczna, w dolnej kondygnacji 50 cji ożywiona blendami zamkniętymi ostrołukowymi dwuluczami na wspornikach, ujętymi wałkiem z formowanej cegły; w drugiej kondygnacji blendy ostrołukowe z ana-

logicznym walkiem, w jednej z nich przebite okno z nowszą drewnianą wystawką na pomieszczenie dzwonu zegarowego. Kondygnacja najwyższa nadbudowana w. XVII (?), nakryta ośmiopółowym dachem namiotowym, dachówkowym, zakończonym blaszaną sterczyną. Fragmenty szczytu przylegającego do wieży, rozczłonkowane prostokątnymi i spiralnymi lizenami przechodzącymi w sterczynę z walkami z formowanej cegły oraz polami, w których blendy o ostrołukowych dwuluczach na konsolkach i nad nimi wimpergi z blendami kolistymi. — Dzwony niedostępne, zapewne dwa: 1. większy 1553 z herbem Ogończyk Rafała Działyńskiego starosty brodnickiego; 2. mniejszy 1554.

DOMY. Miasto niszczone wielokrotnie pożarami, zwłaszcza 1850, zachowało na obszarze śródmieścia i przedmieść stosunkowo niewiele zabudowy z w. XVIII i pocz. w. XIX. W rynku domy w znacznej mierze przekształcone lub całkowicie zbudowane na nowo na pierwotnych, średniowiecznych działkach; kilka wzniesionych z cegły pochodzącej z rozbiórki zamku. Murowane, otynkowane. Dachy przeważnie siodłowe kryte dachówką. Rynek nr 11 i 12. Zbudowane 1. poł. w. XIX. Usytuowane kalenicowo, nakryte wspólnym dachem. Piętrowe, wielotraktowe, trójosiowe, z gzymsami na wysokości ław okiennych piętra i przyziemiami przekształconymi w. XX. — Nr 14. Analogiczny, z elewacją całkowicie przekształconą w. XX. — Ul. Mariana Buczka, dom bez nru, dawna szkoła ewangelicka, usytuowany w podwórzu obecnej szkoły ogólnokształcącej. Zbudowany 1. poł. w. XIX. O skromnych cechach klasycystycznych. Parterowy. Na rzucie wydłużonego prostokąta, częściowo jedno-, częściowo dwutraktowy. Elewacja dłuższego boku czternastoosiowa, z dwoma wejściami. Gzyms koronujący kostkowy. W szczytach okienka półkoliste. Dach z naczółkiem. — Ul. Kamionka nr 2, narożny ul. Przykop. Z 1. poł. w. XIX. Klasycystyczny. Usytuowany kalenicowo. Parterowy, z facjatą i nowszym skrzydłem od tyłu, na sklepionych piwnicach. Prostokątny, z trójosiowym niewydatnym ryzalitem od frontu. Naroża ścięte. Pierwotnie zapewne siedmioosiowy, obecnie z przekształconym układem otworów. Ryzalit przechodzący w facjatę zwieńczoną trójkątnym szczytem, w którym półkoliste okienko. Półszczyty nad elewacjami bocznymi konstrukcji szkieletowej. Dach naczółkowy. — Nr 4. Z 1. poł. w. XIX. Usytuowany szczytowo. Parterowy, trójosiowy. Szczyt trójkątny z uskokami po bokach i w zwieńczeniu. — Ul. Kilińskiego nr 5 i 7. Zbudowane pocz.

w. XIX. Na podmurowaniu z głazów granitowych. Kale-
nicowe, parterowe, na rzucie wydłużonych prostokątów,
z dwutraktowym układem wewnątrz. Pięćoosiowe, z sieniami
pośrodku na przestrzał. Oparte, analogicznie do sąsiednich,
o fragmenty murów miejskich, nakryte wspólnym da-
chem. — Ul. Pocztowa nr 6. Zbudowany w XVIII/XIX.
Murowany z piętrem konstrukcji szkieletowej, otynkowa-
ny. Usytuowany kalenicowo, trójosiowy, z sienią pośrodku.
— Ul. Przedzamcze nr 5. Zbudowany 1. poł. w.
XIX, przekształcony w. XX. Narożny, piętrowy, na rzu-
cie litery L. Wewnątrz stropy belkowane. W wejściu ozdob-
ne drzwi klasycystyczne z płaskorzeźbionymi festonami
i wazonami oraz dekoracyjnymi wykładkami zamków (fig.
88). — Ul. Przykop nr 1, 6, 14, 16, 18, 25, 26, 27, 37, 41. 88
Z 1. poł. w. XIX. Murowane, ze szczytami konstrukcji
szkieletowej. Kalenicowe, parterowe, z dwutraktowym
układem wewnątrz i sieniami pośrodku. W większości pię-
cioosiowe. Ul. Gen. Świerczewskiego róg ul.
Przedzamcze. Z w. XVIII/XIX. Na podmurowaniu z głazów
granitowych. Parterowe z piętrem w poddaszu
i sklepionymi piwnicami. Dach z naczółkiem.

SPICHLERZE. UL. Mariana Buczka (przy dawnej
szkole ewangelickiej). Wzniesiony zapewne 1. poł. w. XVII,
przylegający do dawnych murów miejskich. Murowany
z cegły. Prostokątny, dwukondygnacyjny. Szczyty nad ele-
wacjami bocznymi konstrukcji szkieletowej, oszalowane.
W narożniku pd.-zach. nowsza skośna szkarpa. Górna kon-
dygnacja wydzielona fryzem opaskowym, w niej rząd czę-
ściowo zamurowanych okienek zamkniętych odcinkowo.
Dach siodłowy kryty dachówką. — Ul. Św. Jakuba nr 1.
Zbudowany 1604. Górna kondygnacja przebudowana w.
XIX/XX. O skromnych cechach renesansowych. Murowany
z cegły. Pierwotnie trój-, obecnie czterokondygnacyjny.
Prostokątny. Okienka w kondygnacji dolnej przekształco-
ne, w drugiej i trzeciej zamknięte łukiem koszowym
z uskokiem. W ścianie szczytowej portal zamknięty łu-
kiem odcinkowym, uskokowym, ujęty uproszczonymi pila-
strami, dźwigającymi belkowanie z niskim, trójkątnym
szczytkiem, utworzonym z gzymsu ujętego po bokach
esownicowymi sterczynami. Nowszy dach siodłowy kryty
dachówką. — Wzdłuż ul. Św. Jakuba, w pierzei wsch.,
ciąg spichlerzy zamykających parcele przyrynkowe i le-
żące przy ul. Gen. Świerczewskiego. Budynki z w. XVII—
—XIX, z wjazdami zamkniętymi przeważnie koszowo, na
skutek licznych pożarów i przebudów pozbawione cech
zabytkowych.

DOM GRABARZA I DAWNA BRAMA CMENTARNA. Zbudowany 1. poł. w. XIX. Przekształcony w. XX, z zamurowaniem dawnej bramy wjazdowej. Klasycystyczny. Murowany, otynkowany. Parterowy o dwutraktowym układzie wnętrza. Pośrodku obszerna sień nakryta stropem belkowanym. Elewacja frontowa trójosiowa, z zaakcentowanymi narożami i nieco wyższą szeroką częścią środkową ożywioną boniowaniem, zwieńczoną niskim trójkątnym przyczółkiem. Dach czterospadowy kryty dachówką.

BRUDZAWY

- 24, 28 KOŚCIÓŁ FIL. p. w. św. Andrzeja Ap. (fig. 24, 28) Zbudowany 1. poł. w. XIV, wzmiankowany 1445 jako spalony. Zapewne w trakcie odbudowy 2. poł. w. XV wzniesiona ceglana górna część wieży i szczyt wsch. Ponownie zniszczony lub uszkodzony w czasie wojen szwedzkich, odnawiany: 1645 staraniem ks. Mateusza Kisielewskiego proboszcza lembarskiego oraz ponownie 1683. Gotycki. Orientowany. Murowany z głazów granitowych, z górną kondygnacją wieży oraz szczytami ceglanymi. Salowy, prostokątny, z zakrystią od pn., kruchtą od pd. i wieżą od zach. Wnętrze nakryte stropem belkowanym, fazowanym, zapewne ok. poł. w. XVII. W zakrystii sklepienie kolebkowe. Okna zamknięte łukiem ostrym, w ścianie pn. zapewne przebite w. XIX. Wejście do zakrystii zamknięte półkoleście z uskokiem. Wejście z kruchty pd. ostrołukowe z uskokiem. Na zewnątrz niski cokół, w zwieńczeniu ściany wsch. fryz opaskowy. Szczyt wsch. trójkątny, dzielony sześcioma lizenami przechodzącymi w trójkątnie zwieńczone sterczyzny; pomiędzy lizenami trzy blendy zamknięte półkoleście oraz po bokach ślady blend trójkątnych; w zwieńczeniu chorągiewka z datą 1653 i literami H B R oraz dwugłowym orłem. Nad zakrystią półszczyty z pojedynczymi blendami ostrołukowymi i trzema sterczynkami. Wejście do kruchty pd. ostrołukowe. Dach siodłowy przechodzący połączeniem nad zakrystią, kryty dachówką. Wieża w dolnej kondygnacji kwadratowa mieszcząca ostrołukowe wejście, w górnej ośmioboczna, ożywiona ostrołukowymi blendami, w których analogicznie zamknięte okna. Dach namiotowy ośmiopolowy, kryty dachówką. — Ołtarz główny barokowy 1. poł. w. XVIII z rzeźbami św. Grzegorza i Augustyna oraz w zwieńczeniu Jana Nepomucena i Ignacego Loyoli; w polu środkowym obraz Męczeństwa św. Andrzeja, zapewne ok. poł. w. XIX; tabernakulum współczesne. Chór muzyczny drewniany ok. poł. w. XIX, wsparty na dwóch słupach.

pach, z częścią środkową występującą ku przodowi. Dwie kropielnice granitowe zapewne średniowieczne. Rzeźba Chrystusa Zmartwychwstałego ludowa w. XVIII/XIX. Dwa krucyfiksy ludowe w. XVIII—XIX. Kielich rokokowy z cechą miejską Gdańska oraz imienną *Chrystiana Warmbiera* (czyznego 1755—61). Krzyż ołtarzowy rokokowy.

CHAŁUPA nr 65. Zbudowana ok. poł. w. XIX. Drewniana konstrukcji zrębowej, obejmująca obmurowaną część gospodarczą. Dach siodłowy kryty strzechą.

BRZOSIE

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. Wszystkich Świętych (fig. 43). 1289 **43**
 bp chełmiński Werner odstępuje teren obecnej wsi bpom płockim, którzy lokują tu wieś 1310 i zapewne równocześnie erygują parafię, wzmiankowaną 1378. Poprzedni kościół drewniany z w. XVI, zrujnowany ok. poł. w. XVIII. Obecny zbudowany 1826, gruntownie odnowiony i częściowo przekształcony w duchu neogotyckim 2. poł. w. XIX. Orientowany. Drewniany, konstrukcji zrębowej. Krótkie prezbiterium zamknięte trójbocznie, z zakrystią wydzieloną w zamknięciu i kruchtą na osi. Szerszy korpus trójnawowy, czteroprzęsłowy z kruchtami od pd. i zach. Wnętrze nakryte stropami płaskimi z profilowanymi podciągami wzdłużnymi wspartymi na sześciu słupach międzynawowych. W tarczy belka z koszowym nadwieszonym wycięciem. Okna zamknięte dwubocznie, wejście do zakrystii odcinkowo. W wejściu zach. drzwi klepkowe klasycystyczne. Ściany dwustronnie wzmocnione lisicami, na zewnątrz na podmurówce granitowej, szalowane. Dachy siodłowe kryte dachówką. Nad nawą od zach. nadbudowana niska wieża o ścianach pionowych, nakryta dachem namiotowym, przechodzącym w obeliskową iglicę pobitą blachą. — Wystrój wnętrza neogotycki 2. poł. w. XIX. W ołtarzu głównym obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem barokowy w. XVII (?), silnie przemalowany i przysłonięty drewnianą sukienką. Kropielnica granitowa, być może średniowieczna. Monstrancja wieżyczkowa 1. ćw. w. XVII (fig. 173), z cechą miejską Torunia i imienną *B L*, odnawiana 1908, w glorii odlewane figurki śś. Stanisława i Wojciecha oraz trybowana plakietka z Matką Boską z Dzieciątkiem na półksiężycu w mandorli, być może późniejsza. Kielich wczesnobarokowy 2. ćw. w. XVII (fig. 182), z cechą miejską Brodnicy **182** i imienną *D* (?), trybowany, z postaciami aniołów na nodusie i przedstawieniami *Arma Christi* na koszyczku. Pacyfikał późnorennesansowy zapewne 2. poł. w. XVI, ofiaro-

- wany 1630 przez ks. Macieja Błachowskiego miejscowego
178 proboszcza i zapewne wówczas odnowiony (fig. 178), stopa ośmiolistna z rytowaną dekoracją roślinną oraz nakładaną plakieta 1630 z Ukrzyżowaniem, ponadto herb Ogończyk i litery M B P B, krzyż z rytowanym na awersie Chrystusem Ukrzyżowanym oraz symbolami ewangelistów na ramionach, na rewersie zaszklone relikwie. Dwie ampułki barokowe 2. poł. w. XVII, częściowo uzupełnione. Osiem lichtarzy cynowych w. XVIII oraz dwa 1. poł. w. XIX. Na obrazie Matki Boskiej w ołtarzu głównym liczne plakietki wotywno, srebrne, m. i.: 1. fundowana 1633 przez Annę żonę Krzysztofa Schefflera, miejscowego wójta(?), z rytowanym przedstawieniem rodziny klęczącej oraz księdza
190 odprawiającego mszę (fig. 190); 2. fundowana 1638 przez Jana i Jerzego Krigerów, z rytowaną postacią św. Walentego (fig. 191); 3. fundowana 1652 przez miejscowego proboszcza, z rytowaną postacią fundatora przed krucyfiksem i literami F S P B; (fig. 192); 4. fundowana 1661 przez Jana Obrembskiego dziekana górznińskiego, z rytowanym fundatorem klęczącym przed Matką Boską z Dzieciątkiem
193 (fig. 193); 5. fundowana 1699 przez miejscowego proboszcza z rytowanym fundatorem klęczącym przed Matką Boską z Dzieciątkiem, z herbem Grabie i literami I C K O P B
194 oraz oddzielnie L D (fig. 194); 6. fundowana 1723; 7. plakieta w kształcie oczu w. XVII/XVIII; 8. fundowana 1729 przez Katarzynę Piotrówną; 9. fundowana 1758, rokokowa z cechami imiennymi M B (być może *Michała Borgoniego* złotnika toruńskiego), w trybowanym obramieniu postać fundatora klęczącego przed Matką Boską z Dzieciątkiem; 10. fundowana w. XVIII/XIX przez Katarzynę Zawiraczkę, z trybowaną postacią fundatorki klęczącej przed Matką Boską z Dzieciątkiem (fig. 200); 11. z w. XVIII/XIX z przedstawieniem fundatora klęczącego przed św. Franciszkiem.
- DZWONNICA. Drewniana z w. XIX. Konstrukcji słupowej, oszalowana. Dach czterospadowy kryty dachówką. --- Kociołek na wodę puklowany w. XVII/XVIII.

CIEŁTA

- 22** KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Mikołaja (fig. 22). Parafia założona 1. poł. w. XIV; w tym czasie zapewne budowa kościoła. Wieża zapewne nadbudowana w. XV. Do 1824 należy do diecezji płockiej jako filialny parafii w Szczuce, od 1926 ponownie parafialny. Kilkakrotnie odnawiany, m. i. 1683, 1793, 2. poł. w. XIX i ostatnio 1962—3. Gotycki. Orientowany. Usytuowany na niewielkim wzniesieniu. Murowany

z głazów granitowych, ze szczytem i górnymi kondygnacjami wieży ceglany, częściowo otynkowany. Salowy, trójprzęsłowy, o zaokrąglonych od wewnątrz narożach wsch. Od pn. zakrystia, od zach. wieża. Wnętrze nakryte stropem płaskim zapewne w. XIX, w zakrystii pierwotne sklepienie kolebkowe. Okna zamknięte półkoliście, powiększone w nowszych czasach. Wejście do zakrystii zamknięte odcinkowo z uskokiem, pod wieżą zamknięte ostrołukowo. Chór muzyczny murowany, barokowy w. XVIII, wsparty na dwóch filarach, podsklepiony kolebkowo-krzyżowo, z parapetem lekko wybrzuszonym. Na zewnątrz w ścianie wsch. zamurowane okno ostrołukowe. Szczyt wydzielony odsadzką, trójkątny, ożywiony pięcioma ostrołukowymi blendami, zwieńczony sterczynką. Okna korpusu w obramieniach opaskowych w tynku, z kluczami. Szczyt zach. wtopiony w wieżę, schodkowy, z blendami ostrołukowymi i kątowno ustawionymi sterczynkami. Dach siodłowy przechodzący na zakrystię, kryty dachówką. Wieża zbliżona do kwadratu, do wysokości korpusu kamienna, rozdzielona na trzy kondygnacje fryzami opaskowymi. Wejście ostrołukowe w ceglany obramieniu. W dwóch górnych kondygnacjach z w. XV pary blend, w niektórych okienka zamknięte odcinkowo. Dach namiotowy kryty dachówką, zwieńczony chorągiewką z datą 1701, literami W M C C i niezidentyfikowanym herbem. — Ołtarz główny i dwa boczne pierwotnie iluzjonistyczne, malowane, zatynkowane 1962; zachowane mensy sarkofagowe oraz obrazy 1. poł. w. XVIII: w lewym ołtarzu bocznym Zwiastowanie oraz w zwieńczeniu św. Michał Archanioł, w prawym św. Mikołaj oraz w zwieńczeniu św. Ignacy Loyola. Ambona rokokowa 2. poł. w. XVIII (fig. 81). Chrzcielnica współczesna 81 ambonie, skomponowana symetrycznie do niej, przyścienna, z zaplekiem zwieńczonym baldachimem, na którym rzeźba aniołka. Kropielnica granitowa być może średniowieczna. Feretron ok. poł. w. XIX. Obraz św. Jana Chrzciciela, owalny, w. XVIII. Dwie latarnie procesyjne rokokowe 2. poł. w. XVIII. Sześć lichtarzy cynowych w. XVIII.

CHAŁUPA nr 30. Z w. XIX. Drewniana, konstrukcji zrębowej. Usytuowana kalenicowo, półtoratraktowa, czterosiowa, z dachem siodłowym krytym strzechą. Wejście i okna w obramieniach z ozdobnie wyciętych listew.

GŁĘBOCZEK MAŁY

KAPLICZKA. Zbudowana ok. poł. w. XIX. Murowana z cegły, w kształcie czworobocznego słupa. We wnękach

rzeźby ludowe: 1. krucyfiks; 2. Matka Boska z Dzieciątkiem; 3. św. Józef.

GŁĘBOCZEK WIELKI

CHAŁUPY. Z ok. poł. w. XIX. Drewniane. Usytuowane kalenicowo, z dachami siodłowymi krytymi strzechą. Nr 52. Konstrukcji sumikowo-łatkowej. Jednotraktowa, dwuosiowa. Okna w obramieniach z ozdobnie wyciętych listew. Nad szczytem kozubek w kształcie ptaka. — Nr 71. Konstrukcji zrębowej. Dwutraktowa, trójosiowa.

GORCZENICA

- 21 KOŚCIÓŁ PAR. p. w. Podwyższenia Krzyża Św. (fig. 21). Parafia erygowana 1317 i zapewne w tym okresie budowa obecnego kościoła. Wzmiankowany 1414 jako uszkodzony lub zdewastowany w czasie Wielkiej Wojny. Do 1824 w granicach diecezji płockiej jako filia kościoła w Osieku, następnie w Szczuce; po 1945 ponownie parafialny. Odnawiany m. i. 1921 i 1960. Gotycki. Orientowany. Murowany z głazów granitowych, ze szczytami, górną kondygnacją wieży i obramieniami otworów wejściowych i okiennymi ceglany. Salowy, czteroprzęsłowy, z zakrystią od pn. i wieżą od zach. Wnętrze nakryte nowym stropem kasetonowym. Okna lekko rozglifione do wnętrza oraz wejście do zakrystii zamknięte łukiem ostrym. Na zewnątrz niski cokół wydzielony uskokiem. We wsch. ścianie pierwotne okno ostrołukowe w obramieniu z wałkiem z profilowanej cegły, pozostałe otwory okienne powiększone. W ścianie pd. zamurowany portal ostrołukowy w obramieniu profilowanym z formowanej cegły. Szczyt wsch. wydzielony fryzem opaskowym, trójkątny, z czterema trójkątnie zwieńczonymi sterczynami i trzema blendami ostrołukowymi. Po bokach wieży półszczyty z ostrołukowymi blendami. Nad korpusem i zakrystią dachy siodłowe kryte dachówką. Wieża prostokątna, w dolnej kondygnacji znacznie węższa, w górnej ceglanej nadwieszona od zach. oraz od wsch. (w obrębie strychu). Ściany ożywione blendami: w strefie dolnej po jednej ostrołukowej z uskokiem, w strefie środkowej od zach. trzy blendy analogicznie zamknięte, w najwyższej bliźnie okienka ostrołukowe umieszczone w blendach zamkniętych półkoliście oraz w ścianie wsch. okno ostrołukowe między dwiema analogicznie zamkniętymi blendami. Dach namiotowy kryty dachówką, zwieńczony nowszą chorągiewką z datą 1343. — Ołtarz główny ba-

rokowy ok. 1700. Ołtarze boczne: 1. lewy, rokokowy 2. poł. w. XVIII, zdekompletowany, z rzeźbioną grupą Ukrzyżowania w zwieńczeniu oraz obrazem Matki Boskiej Chełmińskiej ok. poł. w. XIX lub starszym znacznie przemalowanym, w polu środkowym; 2. prawy, późnorenesansowy 1. poł. w. XVII, przekształcony, na konsolkach pod kolumnami rzeźbione popiersia Mojżesza i Melchizedecha, w polu środkowym obraz Chrystusa na Górze Oliwnej mal. na desce, zapewne współczesny ołtarzowi, silnie przemalowany. Ambona renesansowa 1. poł. w. XVII z malowanymi postaciami ewangelistów na parapecie, silnie przemalowanymi. Rzeźba Chrystusa Zmartwychwstałego rokokowa, prymitywna 2. poł. w. XVIII (fig. 169). Krucyfiks ludowy w. XIX. Pająk ośmioramienny, mosiężny, barokowy ok. 1730.

169

Na plebanii rzeźby ludowe, pochodzące z kapliczek przydrożnych zniszczonych w czasie okupacji hitlerowskiej: 1. Chrystus Zmartwychwstały w tradycjach w. XVI; 2. grupa Ukrzyżowania 1. poł. w. XIX.

GÓRALE

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Marcina (fig. 45). Parafia 45 erygowana 1322. Zapewne od w. XVI filia Lembarga, od 1913 ponownie samodzielna parafia. Kościół obecny, na miejscu poprzedniego, również drewnianego, zbudowany 1723—4 staraniem proboszcza lembarskiego Marcina Kozłowskiego. Odnowiany 1825, 1877 i gruntownie 1904. Orientowany. Drewniany konstrukcji zrębowej, z kruchtą konstrukcji szkieletowej, na podmurowaniu kamiennym. Prezbiterium zamknięte trójbocznie, pierwotnie z zakrystią od pn., obecnie z nowszą, zapewne 1904, zakrystią od pd. Szersza nawa z kruchtą od pn. i nowszą od zach. Wnętrze nakryte stropem płaskim ze szfowanym podciąganiem w tęczycy, wspartym przy ścianach na słupach imitujących pilastry, dźwigających odcinki wydatnego profilowanego gzymsu. Ściany wzmocnione lisicami. Okna i wejścia prostokątne. Chór muzyczny drewniany, z czasu budowy kościoła, wsparty na dwóch słupach z parapetem występującym trójbocznie. Na zewnątrz ściany oszalowane. Dachy siodłowe, kryte dachówką. Nad nawą od zach. nadbudowana kwadratowa wieżyczka na sygnaturkę z daszkiem namiotowym, w zwieńczeniu której chorągiewka z datą budowy 1873. — Ołtarz późnorenesansowy 1. ćw. w. XVII, pochodzący być może z Lembargu, przepołowiony, z wykorzystaniem części dolnej jako ołtarza głównego oraz gór-

nej jako prawego ołtarza bocznego; ołtarz główny z rzeźbami św. Piotra i Pawła, w nim w polu środkowym obraz Matki Boskiej Częstochowskiej 2. poł. w. XIX. Ołtarz boczny lewy barokowo-ludowy 1. poł. w. XIX z rzeźbami dwóch aniołów. Kropielnica granitowa, być może średniowieczna. Rzeźba św. Jerzego barokowo-ludowa 2. poł. w. XVII (fig. 165). Kielich gładki 1728, fundowany przez Marcina Kozłowskiego proboszcza lembarskiego.

GÓRZNO

MIASTO. Osada wzmiankowana 1229 jako własność bpów płockich. Lokowane 1327 na prawie chełmińskim oraz ponownie 1375 przez bpa płockiego Ścibora; 1592 potwierdzenie przywileju lokacyjnego. W średniowieczu istniał zamek, siedziba urzędników biskupich, zniszczony 1628. 1773 zniszczone pożarem, traci prawa miejskie, odzyskane 1833. Położone na znacznym wzniesieniu, opadającym stromo ku wsch., ku dwóm jeziorom: Górzno i Młyńskie, pomiędzy którymi droga przez przesmyk, a ponadto wczesnośredniowieczne grodzisko. Ośrodkiem miasta czworoboczny rynek wydłużony na osi pn.-zach. — pd.-wsch., z ulicami wybiegającymi z krótszych pierzei. W części pd.-wsch., na osi rynku, w najwyższym punkcie miasta kościół par. Na stoku wzniesienia, nieco poniżej kościoła par. platforma ziemna po dawnym zamku biskupim.

36, 38 KOŚCIÓŁ PAR. p. w. Krzyża Św. (fig. 36, 38). Parafia erygowana 1325 przez bpa płockiego Floriana, który równocześnie przekazuje ją miechowskiemu kanonikowi regularnym stróżom grobu jerozolimskiego; w ich rękach do katusi 1830. Pierwotny kościół wzmiankowany 1385 jako położony poza miastem, spalony 1443. Następny drewniany spalony przez Szwedów 1628. Poprzedni, również drewniany, zbudowany staraniem proboszcza Wojciecha Słęckiego, zniszczony 1763. Budowa obecnego rozpoczęta 1765 staraniem ks. Antoniego Januszewskiego; prace wykończeniowe do 1812. Nadbudowa wież ok. poł. w. XIX. Barokowo-klasycystyczny. Orientowany. Murowany z cegły, otynkowany. Krótkie prezbiterium zamknięte ścianą prosta, z zakrytą od pn.; pod nim krypta z trumnami proboszczów i kolatorów. Szersza i nieco wyższa nawa cztero-przęsłowa, z dwiema wieżami od zach., pomiędzy którymi w przyziemiu kruchta, na piętrze pomieszczenie chóru muzycznego; przy pierwszym przęśle wsch. nawy od pd. kruchta. Wnętrze (fig. 37) nakryte sklepieniami kolebkowo-krzyżowymi na gurtach, w nawie, zakrytą i nad chórem mu-

zycznym o łuku obniżonym. W prezbiterium u spływów sklepień narożne występy, w nawie przyścienne filary opięte lizenami przechodzącymi w gurdy; między filarami półkuliście zamknięte wnęki arkadowe, w których analogiczne okna. We wsch. ścianie prezbiterium szeroka, płytką nisza zamknięta koszowo. Tęcza zamknięta półkuliście, wejścia odcinkowo. Na zewnątrz ściany o podziałach pilastrowych w nawie i lizenowych w prezbiterium. Fasada zach. (fig. 38) trójdzielna, o przeszłach ujętych w obu przedzielonych gzymsem kondygnacjach szerokimi, uproszczonymi pilastrami. Analogicznie opracowane boczne elewacje wież. Na osi lekko wysuniętej części środkowej wejście zamknięte odcinkowo, nad nim stiukowy, owalny medalion z krzyżem bożogrobców oraz okno zamknięte półkuliście; w polach bocznych analogiczne wnęki. W drugiej kondygnacji wnęki zamknięte odcinkowo, mieszczące analogicznie zamknięte okna. Część środkowa zwieńczona trójkątnym szczytem z żeliwnym krzyżem bożogrobców. Po bokach nadbudowane kondygnacje wież z okienkami w dwóch strefach. Szczyt wsch. prezbiterium ze spływami wolutowymi, z lekko wysuniętą częścią środkową, w której wnęka zamknięta półkuliście i owalny okulus; w zwieńczeniu falisty przyczółek. Dachy siodłowe, na wieżach namiotowe, kryte dachówką. — Ołtarz główny rokokowy koniec w. XVIII, wklęsło-wypukły z bramkami po bokach, z rzeźbami dwóch śś. bpów zakonu bożogrobców oraz w zwieńczeniu aniołów z Arma Christi; w polu środkowym obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem 1. poł. w. XVII (fig. 107), w sukienkach haftowanych i ramie rokokowej 2. poł. w. XVIII; na zasuwie obraz Ukrzyżowania wczesnobarokowy 1. poł. w. XVII, w górnej kondygnacji św. Makarego i niezidentyfikowanego zakonnika koniec w. XVIII, nad bramkami w medalionach rokokowych obrazy śś. Pawła i Elżbiety; w otoczeniu obrazu Matki Boskiej z Dzieciątkiem liczne wota, wśród których kilka plaketek grawerowanych i trybowanych w. XVII—XIX. Ołtarze boczne: 1. lewy rokokowy 2. poł. w. XVIII (fig. 65) w kształcie ramy z rzeźbami dwóch śś. bożogrobców, dwóch aniołów oraz Boga Ojca w zwieńczeniu, w polu środkowym obraz N. P. Marii Szkaplerznej, współczesny, w górnej kondygnacji płaskorzeźba św. bpa (fig. 147); wg tradycji ołtarz pochodzi z kościoła dominikańskiego w Chełmnie; 2. prawy rokokowo-klasycystyczny koniec w. XVIII z rzeźbami króla Dawida i Mojżesza oraz przemalowanym obrazem Oplakiwania w zwieńczeniu. Ambona rokokowa 2. poł. w. XVIII (fig. 80) z rzeźbami ewangelistów i Chrystusa Salwatora na parapecie oraz

- dwóch puttów na baldachimie. Chrzcielnica rokokowa 2. poł. w. XVIII w kształcie nadwieszanej wielobocznej czar-ry. Kropielnica granitowa być może średniowieczna. Skar-bona z pnia, okuta, w. XVI—XVII. Obraz śś. Józefa i Jo-achima późnobarokowy 2. poł. w. XVIII. Rzeźby: 1. Chry-stus Zmartwychwstały barokowa 2. poł. w. XVII; 2. grupa
- 141** Ukrzyżowania, rokokowa 2. poł. w. XVIII (fig. 141); 3. św. Jan Nepomucen, ludowa w. XIX. Monstrancja późnobarokowa 2. poł. w. XVIII. Kielichy gładkie: 1. z 1761, z li-terami J E P G; 2. ok. 1800. Pająk brązowy, renesansowy
- 188** pocz. w. XVII, ośmioramienny (fig. 188). Lichtarze: 1—4. cynowe 2. poł. w. XVII; 5—16. cynowe 2. poł. w. XVIII. Ornat czerwony z kolumną i galonami w. XVIII. Dzwony: 1. z 1633; 2. z 1638, z krzyżem bożogrobców i literami A S P G C M P; 3. z 1638, z herbem Pomian i inicjałami Stanisława Łubieńskiego bpa płockiego.
- Na plebanii cztery rzeźby ludowe w. XIX, pochodzące z kapliczki przydrożnej zniszczonej w czasie okupacji hi-tlerowskiej: 1. św. Roch (fig. 170); 2. św. Rozalia (fig. 172); 3. św. Jan Nepomucen; 4. św. Dominik (?).
- 170, 172** DOMY. Zbudowane w większości 1. poł. w. XIX. Na ogół drewniane. Parterowe, z dachami siodłowymi kry-tymi dachówką. Rynek (Pl. Rewolucji Październikowej) nr 4. Konstrukcji zrębowej, otynkowany. Usytuowany szczytowo, dwuosiowy. — Nr 21. Analogiczny, trójosiowy ze szczytem konstrukcji szkieletowej. — Ul. 22 Lipca nr 7. Konstrukcji zrębowej, na podmurowaniu kamienno-ceglanym. Usytuowany kalenicowo. Dwutraktowy, trójosiowy, z sienią pośrodku. — Nr 8. Konstrukcji zrębowej, z murowaną i otynkowaną fasadą. Usytuowany szczytowo, dwuosiowy. — Nr 10, 13, 15, 17. W większości konstrukcji sumikowo-łątkowej, częściowo obmurowane i otynkowane. Szczytowe. — Nr 23. Konstrukcji mieszanej, z murowaną, otynkowaną fasadą. Szczytowy, trójosiowy. — Nr 28. Kon-strukcji szkieletowej, otynkowany. Szczytowy, dwuosiowy. Obok analogiczny budynek gospodarczy. — Ul. Pocztowa. nr 6. Narożny. Murowany z cegły, otynkowany. Jed-notraktowy, czteroosiowy. — Ul. Świerczewskiego nr 13. Oszalowany, na podmurowaniu. Usytuowany kale-nicowo, dwutraktowy, trójosiowy, z nowszym gankiem od frontu. Dach kryty strzechą. — Dwa domy położone na przedmieściu Wapionka Nr 12. Konstrukcji zrębowej. Dwutraktowy, sześćosiowy. Okna w ozdobnych obramie-niach z okiennicami. Naroża ujęte listwami imitującymi pilastry. — Dom bez nru, przy młynie. Konstrukcji sumi-kowo-łątkowej, na ceglano-kamiennym podmurowaniu. Pro-

stokątny, dwutraktowy, z sienią pośrodku. Dach naczółkowy kryty eternitem.

GRAŻAWY

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Marcina (fig. 41), przed 1763 **41**
 p. w. śś. Małgorzaty i Marcina. Parafia erygowana przez
 bpów płockich pocz. w. XIV. Kościół obecny zbudowany
 w miejsce spalonej kaplicy 1752, z fundacji Antoniego
 Dembowskiego bpa płockiego. Przedłużony ku zach. 1886.
 Orientowany. Drewniany, konstrukcji zrębowej, na podmurowaniu z głazów granitowych, z kruchtą zach. konstrukcji szkieletowej. Krótkie prezbiterium zamknięte trójbocznie z niewielką przybudówką dawnej zakrystii od pd. oraz nowszą murowaną piętrową zakrystią od pn. Szersza nawa pierwotnie dwuprzęsłowa, przedłużona 1886 o trzecie przęsło i kruchtę. W prezbiterium strop płaski o skośnych odcinkach bocznych, w nawie belkowany, fazowany. Łuk tęczy zaakcentowany ornamentem akantowym. Okna: w nawie zamknięte dwułuczami odcinkowymi, w prezbiterium odcinkowo, we wsch. ścianie prezbiterium okienko sześcioboczne. Na zewnątrz ściany szalowane. Dach siodłowy o jednej kalenicy, od wsch. trójpołaciowy, tworzący wydane okapy w przejściu z prezbiterium do nawy, kryty dachówką. Na nim od zach. wieżyczka na sygnaturkę 1886, od wsch. chorągiewka z datami 1706 i 1884. — Ołtarz główny regencyjny ok. 1730, pochodzący z kościoła dominikanów w Chełmnie, z rzeźbami dwóch śś. zakonników, w polu środkowym obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem ok. poł. w. XVII (fig. 104), odnawiany po 1950 w PKZ Gdańsk: **104**
 mensa sarkofagowa o płaskorzeźbionej dekoracji cęgowej, na niej współczesne tabernakulum. Obrazy: 1. św. Stanisław, renesansowy, prymitywny ok. 1600 (fig. 103), zapewne **103**
 skrzydło tryptyku, mal. na desce; 2. św. Dominik, barokowy 1. poł. w. XVIII, zapewne pochodzący z ołtarza głównego; 3—4. śś. Rozalia i Antoni z Dzieciątkiem, ludowe ok. poł. w. XIX, w ramach rokokowych. Pająk mosiężny, ośmioramienny, pocz. w. XIX. Lichtarz na paschał w. XVIII. Zespół wotów należący do obrazu Matki Boskiej z Dzieciątkiem, umieszczony w oszklonych gablotach po bokach ołtarza głównego, srebrnych, m. i. sześć plaketek grawerowanych barokowych w. XVII—XVIII.

DZWONNICA. Zbudowana 1795. Drewniana konstrukcji słupowo-ramowej, oszalowana. Kwadratowa, o ścianach pionowych z parami półkuliście zamkniętych otworów. Dach

namiotowy kryty dachówką, zwieńczony chorągiewką z datą 1795 i literami J A R O.

CHAŁUPY. Zbudowane w. XIX Drewniane, konstrukcji zrębowej, z dachami siodłowymi krytymi strzechą. Nr 4. Usytuowana kalenicowo, dwutraktowa, trójosiowa. — Nr 5. Usytuowana kalenicowo, dwutraktowa, dwuosiowa, z obmurowaną częścią gospodarczą. — Nr 6. Usytuowana szczytowo, jednotraktowa, dwuosiowa, połączona z częścią gospodarczą. Okna w ozdobnych obramieniach. — Nr 7. Analogiczna. — Nr 9. Dwutraktowa, trójosiowa, połączona z częścią gospodarczą. — Nr 10 (fig. 55). Na podmurowaniu kamiennym. Usytuowana kalenicowo, dwutraktowa. Szczyt ozdobnie szalowany, z górną strefą wyciętą w odcinkowe dwułucze. — Nr 50. Usytuowana szczytowo, dwutraktowa, dwuosiowa, połączona z częścią gospodarczą. Okna w ozdobnych obramieniach.

JABŁONOWO

MIASTO. We wczesnym średniowieczu gród. Wieś wzmiankowana 1341 jako własność rycerska. W. XVI należy do Jabłonowskich. 1641 w posiadaniu Jana Działyńskiego starosty pokrzywnickiego i rogozińskiego, późniejszego wojewody chełmińskiego, który nadaje wieś jezuitom z Grudziądza; w ich posiadaniu do kasaty 1772. Następnie w posiadaniu rodzin Sumińskich i Narzymskich. Rozwój 2. poł. w. XIX w związku z budową węzła kolejowego. 1954 nadanie praw osiedla, 1962 praw miejskich. Położone nad rzeczką Lutryną, przy drodze z Brodnicy do Grudziądza. W zach. części wysokie wzniesienie, na zboczu którego kościół p. w. św. Wojciecha i na szczycie dawny pałac.

39 KOŚCIÓŁ FIL. p. w. św. Wojciecha (fig. 39). Wzmiankowany 1445. 1650 budowa nowego przez jezuitów z Grudziądza; po jego spaleniu wzniesienie 1785 następnego, również drewnianego. Obecny zbudowany 1864, być może wg projektu arch. *Lorenza*. Neogotycki. Orientowany. Murowany z cegły, otynkowany. Prezbiterium dwuprzęsłowe, z przybudówkami po bokach, ponad którymi empery. Szerza nawa trójprzęsłowa, z wieżą od zach. Sklepienia krzyżowo-żebrowe z gurtami i zwornikami w kształcie rozet, spływające na służki po bokach pilastrów. Tęcza i okna zamknięte łukiem ostrym. Chór muzyczny żeliwny. Na zewnątrz opięty szkarpami zwieńczonymi pinaklami. Fryz koronujący arkadkowy. W szczytach nad przybudówkami przy prezbiterium rozety. Wieża rozdzielona na cztery kondygnacje, opięta smukłymi szkarpami. Na osi portal ostro-

lukowy z wimpergą i dwiema fialami po bokach. Kondygnacja najwyższa ośmioboczna, nakryta hełmem ostrosłupowym. Dachy siodłowe oraz hełm wieży kryty eternitem. — Wyposażenie wnętrza jednolite, neogotyckie, z czasu budowy, bogato rzeźbione. W ołtarzach bocznych obrazy barokowe w. XVIII; w lewym św. Franciszek Ksawery w sukience metalowej; w prawym Matka Boska z Dzieciątkiem. Kielich regencyjny 1725 z herbem Puchała Kotomierskich z Kotomierza.

ZESPÓŁ PAŁACOWY. Pałac, zwrócony frontem ku zach., położony na wysokim wzniesieniu opadającym stromo ku wsch. Wokół pałacu, m. i. na stoku wzniesienia obszerny park. Na jego skraju zach. staw i za nim pawilon. Od pn. zabudowania folwarczne.

A. PAŁAC (fig. 54). Zbudowany 1853 wg projektu arch. 54 *Lorenza* dla Stefana Narzymskiego. Zdewastowany 1914 i 1920. 1930 zakupiony przez zgromadzenie Sióstr Pasterek Opatrzności Boskiej i przekształcony na klasztor. W latach okupacji hitlerowskiej zamieniony na przejściowy obóz koncentracyjny i ponownie zdewastowany. Po 1946 objęty ponownie przez to samo zgromadzenie i odnowiony. Murowany z cegły, otynkowany. Piętrowy, na wysokich sutenach, z wielokondygnacyjnymi wieżami. Wzniesiony na rzucie nieregularnym: korpus główny prostokątny z trójbocznym ryzalitem pośrodku elewacji frontowej oraz skrzydłami po jej bokach, krótszym od pn., dłuższym od pd., przy korpusie od pd. parterowa przybudówka. Nad korpusem od pd.-zach., u styku ze skrzydłem pd., nadbudowana prostokątna wieża o ściętych narożach. Przy skrzydle pd. wielokondygnacyjna prostokątna wieża. Przy przybudówce parterowej wieża ośmioboczna. Elewacja ogrodowa flankowana w narożach: od pd. wieżą cylindryczną, od pn. ośmioboczną. Układ wewnątrz korpusu dwutraktowy, skrzydeł przeważnie jednotraktowy, przekształcony w związku z adaptacją na klasztor. Korpus i wieże zwieńczone krenelazami, osłaniającymi płaskie dachy; najwyższa kondygnacja wieży przy skrzydle pd. ujęta w narożach nadwieszonymi sterczynami. Okna zamknięte półkoliście oraz prostokątne z gzymсами w typie tudorowskim, w najwyższych kondygnacjach wież neoromańskie okienka bliźnie i zwielokrotnione.

B. ZABUDOWANIA FOLWARCZNE. Folwark otoczony budynkami wzniesionymi 3. ćw. w. XIX, murowanymi, otynkowanymi, o skromnych cechach neogotyckich. Od zach. brama wjazdowa, po bokach której kordegarda oraz czterokondygnacyjny spichlerz.

C. PAWILON o charakterze letniej rezydencji. Zbudowany 2. poł. w. XIX. Neobarokowy. Murowany z cegły, otynkowany. Złożony z części głównej, piętrowej, prostokątnej z nieznacznymi ryzalitami na osiach oraz dwóch zbliżonych do kwadratu pawilonów, połączonych z elewacjami bocznymi budynku głównego wąskimi skrzydłami, w których bramy (z nich pn. zamurowana). Dachu mansardowe kryte eternitem.

D. PARK. Obszerny, krajobrazowy z urozmaiconymi okazami starodrzewu. W części zach., na granicy parku niewielki staw. W ogrodzie przy pałacu dwie tralki kamienne, rokokowe 2. poł. w. XVIII, z płaskorzeźbioną dekoracją.

JASTRZĘBIE

- 44 KOŚCIÓŁ PAR. p. w. Nawiedzenia N. P. Marii (fig. 44), 44 przed 1700 p. w. św. Leonarda. Parafia założona zapewne pocz. w. XIV. 1325 wieś przechodzi na własność bpów płockich i do 1818 należy do diecezji płockiej. Poprzednie kościoły drewniane m. i. 1682, zbudowany z fundacji Grzegorza Mioduskiego miejscowego proboszcza i kanonika pułtuskiego. Kościół obecny zbudowany 1821. 1877 odnowienie i pomalowanie wnętrza. 1886 zmiana pokrycia dachowego, pierwotnie gontowego. 1927 odnowienie wieży. Ostatnio odnawiany 1966. Orientowany. Drewniany konstrukcji zrębowej i sumikowo-łątkowej na podmurowaniu z głazów granitowych. Krótkie prezbiterium zamknięte trójbocznie, z zakrytą wydzieloną w zamknięciu. Szersza nawa prostokątna, z nowszą murowaną kruchtą od zach. Wewnątrz stropy płaskie, w nawie z dwoma podciągami wzdłużnymi, sfazowanymi. Chór muzyczny wsparty na ośmiu słupach, z których cztery środkowe stanowią razem podbudowę wieży. Na zewnątrz ściany oszalowane. Dachu siodłowe, nad prezbiterium od wsch. wielopołaciowy, kryte dachówką. Nad nawą od zach. nadbudowana kwadratowa wieża o ścianach pionowych, nakryta przechodzącym w obelisk dachem namiotowym, pobitym blachą, zwieńczonym chorągiewką z datą 1821. — Ołtarz główny i dwa boczne z czasu budowy, o cechach rokokowych; w nich obrazy: w głównym Nawiedzenie i św. Jan Ewangelista; w zwieńczeniu lewego ołtarza bocznego Ukrzyżowanie; w zwieńczeniu prawego św. Józef. Chrzcielnica o cechach rokokowych 1. poł. w. XIX. Cztery lichtarze cynowe w. XVIII.

DZWONNICA. Zbudowana 1. poł. w. XIX. Drewniana

konstrukcji słupowo-ramowej, o ścianach pionowych, szalowanych, z otworami zamkniętymi półkoliście. Dach siodłowy kryty papą. — Dzwon późnogotycki 1510 z napisem minuskułowym.

PLEBANIA. Zbudowana 1. poł. w. XIX. O skromnych cechach klasycystycznych. Murowana, otynkowana. Parterowa, prostokątna, o dwutraktowym układzie wnętrza. Sześciosienna, o niesymetrycznym układzie osi. Dach naczółkowy kryty dachówką.

CHAŁUPY. Zbudowane w. XVIII/XIX. Drewniane konstrukcji zrębowej, z dachami siodłowymi krytymi strzechą. — Nr 13. Pierwotnie z podcieniem szczytowym utworzonym przez wysunięty od frontu okap; wspierające go słupy zniesione po 1945. Dwuosiowa, półtraktowa. — Nr 18. Na podmurowaniu kamiennym, z dobudowaną częścią gospodarczą. Dwuosiowa, półtraktowa. Okna z okiennicami. — Nr 30. Analogiczna. — Nr 37. Analogiczna, dwutraktowa, trójosiowa, z sienią pośrodku. — Nr 54. Pierwotnie z podcieniem szczytowym utworzonym przez wysunięty od frontu okap, wsparty na zniesionych obecnie słupach. Trójosiowa, dwutraktowa. — Nr 57. Analogiczna.

Na cmentarzu w nowszej kaplicy i na jednym z krzyży nagrobnych krucyfiksy ludowe w. XIX.

KAWKI

KOŚCIÓŁ FIL. Poewangelicki. Zbudowany 1857. Neogotycki. Orientowany. Murowany z cegły. — W ołtarzu bocznym obraz Pokłon Pasterzy, barokowy 2. poł. w. XVII (?). Puszka barokowa ok. poł. w. XVII z dekoracją trybowaną i nowszym krzyżykiem w zwieńczeniu. Dwa lichtarze cynowe w. XVIII. Kapa biała z tkaniny pocz. w. XIX.

DWÓR. Zbudowany 3. ćw. w. XIX. Neogotycki. Murowany z cegły, otynkowany. Dwupiętrowy, na sklepionych piwnicach. Prostokątny, o dwutraktowym układzie wnętrza. Od frontu przesunięty z osi ganek na dwóch kolumnach, zwieńczony balkonem o żeliwnej, neogotyckiej balustradzie, ponadto wykusz wzmocniony nowszymi kroksztynami. W narożach nadwieszono sterczyny. Niski dach siodłowy kryty blachą.

KRUSZYNY

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Mikołaja (fig. 19). Parafia 19 założona 1. poł. w. XIV i w tym czasie budowa kościoła,

wzmiankowanego 1414. Od 1590 do poł. w. XVIII filia Lembang. 1845 zamalowanie polichromii na stropie, zapewne barokowej. 1900 gruntowne odnowienie. Gotycki. Orientowany. Murowany z głazów granitowych, z górną strefą ścian, szczytami i najwyższą kondygnacją wieży ceglanymi. Salowy na rzucie wydłużonego prostokąta, trójprzęsłowy, z zakrystią od wsch., kwadratową kaplicą (pierwotnie kruchtą) od pn., zbliżoną do kwadratu wieżą od zach. oraz niewielką, nowszą przybudówką od pd. Wnętrze nakryte pozornym sklepieniem kolebkowym o łuku obniżonym, zapewne w. XVII. W zakrystii i kaplicy sklepienia krzyżowo-żebrowe w. XIV. W kruchcie pod wieżą w narożach zaczepy niezrealizowanego sklepienia. Portal do kaplicy ostrołukowy z uskokiem. Okna ostrołukowe, powiększone. Na zewnątrz wokół korpusu cokół wyodrębniony uskokiem. Ściany korpusu nadbudowane ok. poł. w. XIX, z tegoż czasu szczyt wsch. Nad zakrystią szczyt trójkątny w. XVI lub XVII, w nim blenda zamknięta koszowo. Kaplica pn., pierwotnie kruchta, z zamurowanym wejściem ostrołukowym, po bokach którego analogicznie zamknięte wnęki; szczyt w. XVII lub XVIII, barokowy, ujęty wolutami, z wnęką zamkniętą odcinkowo. Szczyt zach. korpusu wtopiony w wieżę, z ostrołukowymi blendami i sterczynami. Wieża rozdzielona na trzy kondygnacje, z fryzem opaskowym i uskokiem między pierwszą a drugą oraz fryzem z cegieł kładzionych rębem skośnym między drugą a trzecią kondygnacją. Od zach. wejście ostrołukowe z uskokiem. W drugiej kondygnacji po trzy blendy ostrołukowe, w trzeciej, być może nadbudowanej w. XIV—XV, od zach. blendy analogiczne, od pd. i pn. szerokie blendy zamknięte trójłuczami na wspornikach, ponadto powyżej pary okien zamkniętych półkoliście z uskokiemi. Dachy siodłowe, nad korpusem o jednej kalenicy, na wieży czterospadowy o poprzecznej, krótkiej kalenicy, kryte dachówką. Na pd. ścianie korpusu prymitywny zegar słoneczny zapewne w. XVI—XVII. — Ołtarz główny rokokowy 2. poł. w. XVIII, z bramkami, rzeźbami śś. Piotra i Pawła oraz dwóch aniołów i obrazami: w polu środkowym św. Mikołaj, zapewne w. XVIII, z datą 1803 odnoszącą się być może do odnowienia oraz w górnej kondygnacji N. P. Maria Niepokalanie Poczęta, współczesna ołtarzowi. Ołtarz boczny lewy barokowy koniec w. XVII, z herbem Leliwa, w nim współczesny obraz N. P. Marii Niepokalanie Poczętej. Ołtarz boczny prawy o tradycjach barokowych 1. poł. w. XIX, z mensą sarkofagową oraz płaskorzeźbą Boga Ojca w zwieńczeniu. Ambona w. XVIII,

przekształcona w. XIX. Chrzcielnica rokokowa 2. poł. w. XVIII (fig. 82). Chór muzyczny w. XVIII, drewniany, 82 wsparty na dwóch słupach, z trójbocznie występującą częścią środkową. Prospekt organowy późnobarokowy ok. poł. w. XVIII. Ławy barokowe 1. poł. w. XVIII, z płaskorzeźbioną dekoracją akantową. Konfesonaj 2. ćw. w. XVIII. Szafa gdańska, barokowa koniec w. XVII (fig. 87). Fere- 87 tron ludowy 1. poł. w. XIX, z płaskorzeźbą Matki Boskiej Wąbrzeskiej. Obraz Matki Boskiej Częstochowskiej, ludowy, grzebykowy, 1. poł. w. XIX. Rzeźby: 1. krucyfiks barokowy w. XVIII; 2. Chrystus Zmartwychwstały, ludowa w. XIX; 3. Archanioł Michał, ludowa w. XIX. Kielich z pateną fundowany 1805 przez Bartłomieja Graykowskiego, pochodzący z Lembarga, z cechą miejską Torunia i imienną *Józefa Staniszewskiego* oraz rytym przedstawieniem św. Bartłomieja na stopie. Krzyż ołtarzowy rokokowy 2. poł. w. XVIII. Trzy lichtarze cynowe w. XVIII.

BUDYNEK FOLWARCZNY. Zbudowany 1867. Neogotycki. Murowany z cegły. Na rzucie wydłużonego prostokąta, z lizenami i sterczynami w narożach oraz szczytami, w których bliźnię okienka ostrołukowe i gzymsy arkadkowe. W jednym ze szczytów data budowy i litery O W. Dach siodłowy kryty dachówką.

CHAŁUPA nr 87. Zbudowana w. XIX. Drewniana, konstrukcji zrębowej, na podmurowaniu kamiennym. Usytuowana kalenicowo, obejmująca część gospodarczą. Trójosiowa. Dach siodłowy kryty strzechą.

KRUSZYNY RUMUNKI

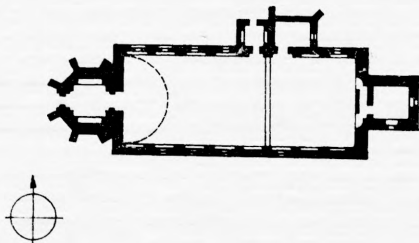
CHAŁUPY. Zbudowane ok. poł. w. XIX. Drewniane, konstrukcji zrębowej, na podmurowaniach kamiennych i ceglanych. Dachy siodłowe kryte strzechą. Okna w obramieniach listwowych z niskimi szczycikami. Nr 1. Dwutraktowa, obejmująca część gospodarczą. Część mieszkalna trójosiowa, z gankiem 1925. W otoczeniu grupa starych drzew. — Nr 19. Dwutraktowa, czteroosiowa. Obecnie pierwotna część mieszkalna przekształcona na stajnię.

LEMBARG

WIEŚ. W okresie wczesnośredniowiecznym istniało osiedle, po którym zachowane grodzisko w sąsiedztwie obecnej wsi.

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. śś. Piotra i Pawła (fig. 18). Zbu- 18

dowany zapewne pocz. w. XIV. Zrujnowany w czasie wielkiej wojny z Zakonem (wzmiankowany w księgach szkód 1414) oraz zapewne ponownie w okresie wojny trzynastoletniej, po czym odbudowany i powtórnie konsekrowany 1507. Odnawiany ok. 1700, 1845, 1888, 1891 i 1961. Gotycki. Orientowany. Usytuowany na wzniesieniu opadającym stromo od wsch. i pd. Murowany z cegły o układzie gotyckim. Salowy, na rzucie wydłużonego prostokąta, z kwadratową zakrystią od wsch., przy której od pd. nowsza kruchta; od pn. przybudówka mieszcząca kaplicę (wzniesioną 1599

Kościół par. w Lembargu 1 : 750

z fundacji ks. Stanisława Fredka) oraz kruchtą. Od zach. ośmioboczna wieża. Wnętrze nakryte pozornym sklepieniem kolebkowym zapewne koniec w. XVII, podtrzymanym przez dwa poprzeczne, profilowane podciągi. W kaplicy, zakrystii i pod wieżą stropy płaskie, w kruchcie belkowane. Ściany boczne wnętrza rozczłonkowane półkoliście zamkniętymi wnękami, w których umieszczone ostrołukowe okna, rekonstruowane 1888. W ścianach wsch. i zach. wnęki ostrołukowe. Wejście z nawy do kruchty pod wieżą umieszczone we wnęcie zamkniętej odcinkowo. Kaplica otwarta do wnętrza nowszą arkadą zamkniętą półkoliście. Wejście do kruchty pn. ostrołukowe, we wnęcie prostokątnej, być może nowszej; od strony kruchty portal w obramieniu profilowanym z formowanej cegły. W wejściu pod wieżą portal ostrołukowy ze sfazowanym uskokiem. W połowie wysokości wieży, od strony wewnętrznej, u styku z nawą, dwie przesklepki w formie tromp. Na zewnątrz korpus obwiedziony cokołem, zwieńczony fryzem opaskowym; w części zach. ściany pn. dwie wysokie wnęki ostrołukowe. Nad zakrystią szczyt trójkątny, nowszy, otynkowany. Kruchta pn. gotycka, przebudowana i zblo-

kowana z kaplicą być może 1599, silnie odnowiona koniec w. XIX. Szczyt wsch. korpusu schodkowy, dzielony pięcioma blendami ostrołukowymi i kątowymi lizenami przechodzącymi w sterczyny. Szczyt zach. wtopiony w wieżę, schodkowy, z blendami zamkniętymi półkoliście i odcinkami pozornego krenelażu. Wieża (fig. 26) ośmioboczna, 26
 opięta w narożach wydatnymi, wielouskokowymi szkarpami, przechodzącymi w sterczyny zwieńczone trójkątnie, rozdzielona gzymsami kapnikowymi na cztery kondygnacje. Na osi wejście ostrołukowe w nowszym obramieniu z formowanej cegły. W górnych kondygnacjach wąskie otwory ostrołukowe z uskokiem. Dachy siodłowe, dach korpusu przechodzący na przybudówkę pn., na wieży namiotowy, ośmiopłociowy, kryte dachówką. — Polichromia. Na sklepieniu korpusu i ścianie zach. polichromia barokowa, wykonana ok. 1700 zapewne przez *Stanisława Cichoniowskiego* z Chełmna, odnawiana i przemaalowana 1845, powtórnie 1891 przez *Ignacego Lulkowskiego* i 1961 przez *Alojzego Gossa*. Na sklepieniu podziały ramowe, dekoracja kratownicowa, iluzjonistyczne konsole, festony oraz sceny figuralne: w części wsch. pośrodku grupa Adoracji Trójcy Św., w polach bocznych postacie ewangelistów; w części zach. w obramieniu neorokokowym scena Wniebowzięcia N. P. Marii oraz w medalionach czterej Ojcowie Kościoła; na ścianie zach. nad organami paludament, na belce tęczy Arma Christi. — Ołtarz główny regencyjny ok. 1730 (fig. 70), wypełniający ścianę wsch., z bramkami po bokach, z rzeźbami śś. Jana Ewangelisty, Piotra, Pawła 70
 (fig. 156), Andrzeja oraz w górnej kondygnacji Jana Nepomucena, Stanisława, Wojciecha i być może Ignacego Loyoli, ponadto dwa putta; w polu środkowym w ozdobnym obramieniu rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem późnogotycka ok. 1520—30 (fig. 135), w sukience haftowanej 135
 i metalowych koronach rokokowych koniec w. XVIII; w otoczeniu wota srebrne, m. i. grawerowane zapewne 2. poł. w. XVII z przedstawieniem rodziny klęczącej przed Matką Boską oraz trzy trybowane 2. poł. w. XVIII z przedstawieniami św. Józefa z Dzieciątkiem (fig. 196), Dzieciątka ukazującego się św. Antoniemu (fig. 195) oraz Oka Opatrzności; mensa ołtarza być może gotycka, w części przedniej zrekonstruowana 1907; od tyłu przesklepienie, łączące men-
 sę ze wsch. ścianą prezbiterium, ponad przejściem do zakrystii; antependium pocz. w. XVIII (fig. 205), haftowane 205
 z dekoracją kwiatową, ptakami oraz przedstawieniem św. Antoniego z Dzieciątkiem. Dwa ołtarze boczne regencyjne ok. 1730: lewy z rzeźbami śś. Walentego (fig. 151), nie- 151

- rozpoznanego bpa i w zwieńczeniu Michała Archaniola (fig. 150 150) oraz niezidentyfikowanego świętego, prawy z rzeźbami 157 śś. Jakuba, Judy Tadeusza (fig. 157) i dwóch diakonów w zwieńczeniu być może współczesny ołtarzowi, przemalowany obraz Przemienienia Pańskiego. Ambona regencyjno-rokokowa ok. poł. w. XVIII (fig. 77), z rzeźbami 166 czterech ewangelistów na parapecie (fig. 166). Z amboną związany kompozycyjnie drewniany łuk tęczy, zamknięty półkoliście, ozdobnie wyrzynany, z Gołębicą Ducha Św., Okiem Opatrzności oraz aniołkami w kluczu; u podstawy łuku na konsolkach rzeźby: Chrystusa (stanowiąca zarazem zwieńczenie baldachimu ambony) i Boga Ojca (pierwotnie zwieńczenie nadbudowy chrzcielnicy). Chrzcielnica 84 rokokowa 2. poł. w. XVIII (fig. 84) z rzeźbioną grupą Chrztu w Jordanie na pokrywie. Fotel barokowy 2. poł. w. XVII. Dwa feretrony z ramami 1. poł. w. XVIII i rokokową oraz nowszymi obrazami. Krucyfiksy: 1. gotycki w. XIV/XV(?) (fig. 129); 2. barokowy w. XVIII. Monstrancja 129 rokokowa 1761 (fig. 176), z cechą miejską Gdańska i imienną *Chrystiana Warmbiera*, fundowana przez Karola Orłowskiego asesora Ziemi Michałowskiej, trybowana z postaciami Matki Boskiej z Dzieciątkiem w otoczeniu śś. Piotra i Pawła oraz Boga Ojca w glorii; na rewersie aniołki adorujące Trójcę Św. Kielichy: 1. z pateną, o skromnych cechach rokokowych, z cechą miejską Gdańska i imiennymi *Krzysztofa Türcka* (czynnego 1729—66) oraz *Jakuba Hase* (czynnego 1702—62); 2. gładki z cechą miejską Torunia i imienną *I I*, 2. poł. w. XVII, fundowany przez Franciszka Szydłowskiego proboszcza kruszyńskiego do kościoła w Brudzawach. Pacyfikał rokokowy 3. ćw. w. 186 XVIII (fig. 186), z cechą miejską Gdańska i imienną *Chrystiana Warmbiera*, z odlaną figurką Chrystusa i trybowanymi postaciami ewangelistów na ramionach krzyża. Hostiarka 1729, z literami X M K, zapewne Mateusza Kozłowskiego miejscowego proboszcza. Cztery lichtarze cynowe w. XVIII. Metalowe Arma Christi oprawne w ramę, ludowe 1. poł. w. XIX. Ornaty: 1. biały z tkaniny 2. poł. w. XVIII (fig. 203); 2. różowy z bokami z tkaniny w. XVIII. 206 XVIII. Kapy: 1. biała z tkaniny 2. ćw. w. XVIII (fig. 206); 2. czerwona, częściowo z tkaniny w. XVIII. Dzwony: 1. odlany 1621 przez *Gerharda Benningka* w Gdańsku, z plaketką Matki Boskiej z Dzieciątkiem; 2—3. odlane 1857 przez *W. Golliera* z Brodnicy.

W otoczeniu kościoła mur kamienny, w części pd. i wsch. zapewne średniowieczny. W jego obrębie od pd. kapliczka w. XVII/XVIII, murowana, otynkowana,

w kształcie słupa, cylindryczna, z drewnianą nastawą 1875, w której rzeźba św. Jana Nepomucena ludowa w. XIX.

CHAŁUPY. Z w. XIX. Drewniane konstrukcji zrębowej, na podmurowaniach kamiennych, z dachami siodłowymi krytymi strzechą. Nr 10. Usytuowana szczytowo, dwuosio-wa. — Nr 14. Usytuowana kalenicowo, czteroosiowa. — Nr 23. Usytuowana kalenicowo, trójosiowa.

MILISZEWY

DWÓR. W średniowieczu dobra rycerskie na miejscu wczesnohistorycznego grodu, którego nasyp zachowany w sąsiedztwie folwarku na zach. od drogi. Obecny dwór zbudowany ok. poł. w. XIX dla Ignacego Łyskowskiego, posła na sejm pruski i aktywnego działacza Koła Polskiego. W końcu w. XIX dobudowa skrzydła neogotyckiego. Zwrócony frontem ku pd., usytuowany w parku na niewielkim wzniesieniu. Piętrowy, na wysokich piwnicach. Na rzucie prostokąta, z gankiem od frontu i wieżą oraz przybudówką od wsch. Układ wewnątrz dwutraktowy. Elewacja frontowa siedmioosiowa, z trójosiową częścią środkową występującą nieznacznie przed lico fasady, zwieńczoną trójkątnym przyczółkiem, poprzedzoną gankiem z żeliwną balustradą, wspartym na opilastrowanych filarach. Okna bocznych części przyziemia ujęte pilasterkami dźwigającymi odcinki fryzu z rozetkami i niskie, trójkątne przyczółki. Okna piętra w obramieniach profilowanych z gzymsikami na konsolkach. Przybudówka wsch. opilastrowana, parterowa, zwieńczona tarasem. Wieża w górnej kondygnacji z bliźniami, półkoliście zamkniętymi przezroczami na kolumnach. Dach czterospadowy, na wieży namiotowy, kryte dachówką.

MSZANNO

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Bartłomieja. Parafia wzmiankowana 1246. Poprzednie kościoły drewniane: 1553, zniszczony w czasie wojen szwedzkich 1693—5, rozebrany ok. 1900. Obecny zbudowany 1902 wg projektu arch. *Ziedtke* z Brodnicy. Murowany z cegły, neogotycki. — Dwa zwieńczenia ołtarzowe w bogatych ramach barokowych pocz. w. XVIII, z owalnymi, współczesnymi obrazami: Matki Boskiej z Dzieciątkiem (fig. 90) i św. Mikołaja. Krucyfiks w. 90 XVIII/XIX. Skrzynia w. XVI lub XVII, okuta. Dwa lichtarze cynowe koniec w. XVIII.

Na cmentarzu przykościelnym groby rodziny Wybic-

kich, właścicieli wsi, m. i. Antoniego Wybickiego (zm. 1862).

CHAŁUPY. Z w. XIX. Drewniane konstrukcji zrębowej, na podmurowaniach kamiennych. Dachy siodłowe kryte strzechą. — Nr 4. Dwutraktowa, trójosiowa, o ścianach oszalowanych. — Nr 16. Analogiczna, nieszalowana. — Nr 32. Dwutraktowa, częściowo obmurowana.

FIGURA PRZYDROŻNA. Z 3. ćw. w. XIX. Na neogotyckiej wielobocznej kolumnie rzeźba św. Jana Nepomucena, kamienna.

NIEŻYWIĘĆ

- KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Jana Chrzciciela, pierwotnie p. w. św. Jana Ewangelisty (fig. 23). Parafia założona 1. poł. w. XIV, w tymże czasie wznieiony obecny kościół wzmiankowany 1445. Uszkodzony w wojnie trzynastoletniej. Odnowiony 1609 staraniem Mateusza z Zielonej miejscowego proboszcza. Dadsze odnowienia: 1. poł. w. XVIII i 1882 (w tym czasie zamalowanie polichromii wykonanej prawdopodobnie przez *Stanisława Cichoniowskiego* w końcu w. XVII, przemalowanej 1845). Ostatnio odnawiany: 1957 (dach) i 1964 (wnętrze). Gotycki. Orientowany. Murowany z cegły o układzie gotyckim z użyciem zendrówki, na podmurowaniu z głazów granitowych. Salowy, na rzucie wydłużonego prostokąta, pięcioprzęsłowy, z zakrystią od pn., kruchtą od pd. i kwadratową wieżą od zach. Wnętrze nakryte pozornym sklepieniem kolebkowym 2. poł. w. XVII (?) w części wsch. nieznacznie podwyższonym, wydzielonym ozdobnie wyrzynaną listwą. W zakrystii sklepienie kolebkowe z lunetą, w kruchcie i pod wieżą stropy belkowane. Okna ostrołukowe, w ścianie pn. nowsze. W ścianach pn., pd. i wsch. wnęki zamknięte półkoleściami.
- 33 Portale wewnętrzne: 1. do zakrystii w. XV/XVI(?) (fig. 33) zamknięty półkoleściami, o ościeżach z formowanej cegły, z potrójnym uskokiem i wałkami; 2. w kruchcie pd. ostrołukowy, rozglifiony, ujęty wałkiem; 3. pod wieżą zamknięty półkoleściami, z podwójnym uskokiem, ponadto w ścianach bocznych wnęki ostrołukowe z uskokiem. W górnej kondygnacji wieży, we wnętrzu, w przejściu z kwadratu w ośmiobok, przesklepki w formie tromp. Na zewnątrz korpus obwiedziony cokołem, zwieńczony fryzem opaskowym tynkowanym oraz na ścianach bocznych barokowym profilowanym gzymsem. Okna w obramieniach z wałkiem z formowanej cegły. Okna w ścianie wsch. flankowane blendami zamkniętymi koszowo. Szczyt wsch. wydzielony

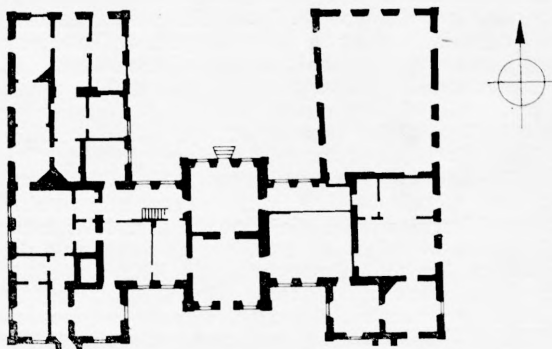
odsadzką, przekształcony zapewne 1609, pierwotnie ozdobiony pięcioma blendami, obecnie ujęty falistymi spływami, rozdzielony gzymsem, z trzema odcinkowo zamkniętymi blendami w górnej strefie, w których umieszczone ludowo-barokowe, uszkodzone rzeźby śś. Antoniego, Stanisława bpa i Rocha. Po bokach wieży półszczyty z ostrołukowymi blendami. Kruchta pd. gotycka, z ostrołukowym wejściem i analogiczną blendą w obniżonym szczycie. Wieża w dolnej kondygnacji kwadratowa, z portalem na osi (fig. 30), głęboko rozglifionym, z archiwoltą ostrołukową, sześciuskokową, bogato profilowaną z formowanej cegły. Górne kondygnacje ośmioboczne z oknami ostrołukowymi z uskokiem i analogicznymi wnękami, z nich niektóre zdwojone. Dachy siodłowe, dach korpusu przechodzący na zakrystię, na wieży namiotowy, ośmiopłociowy, kryte dachówką. — Ołtarz główny regencyjny po 1730 (fig. 76) 76 w kształcie baldachimu wspartego na czterech wolnostojących kolumnach, z dwiema dalszymi dźwigającymi odcinki belkowania i rzeźby aniołów; w polu środkowym rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem, późnogotycka koniec w. XV (fig. 134), pomiędzy kolumnami barokowe rzeźby śś. Piotra 134 (fig. 164), Pawła, Jana Nepomucena, Franciszka, Anny i Joachima (fig. 162); w górnej kondygnacji śś. Rozalii i niezidentyfikowanej niewiasty oraz adorujących aniołów, 162 w zwieńczeniu św. Jana Chrzciciela, późnogotycka, koniec w. XV (fig. 137); pod baldachimem owalny obraz N. P. 137 Marii Niepokalanie Poczętej (w typie Wąbrzeskiej), w metalowych sukienkach, z licznymi wotami w. XVIII; ponadto rzeźbiona Głowa św. Jana Chrzciciela na misie, nowa kopia gotyckiej rzeźby z kościoła par. w Brodnicy. Ołtarz boczny prawy z fragmentami późnobarokowymi 1. poł. w. XVIII. Ambona rokokowa 2. poł. w. XVIII, z rzeźbą św. Mikołaja na baldachimie. Chrzcielnica barokowa 2. poł. w. XVII. Kropielnica granitowa być może średniowieczna. Dwa konfesjonały rokokowe 2. poł. w. XVIII. Fotel 2. poł. w. XVIII. Komoda zakrystyjna w. XVIII. Feretron barokowo-ludowy 1. poł. w. XIX z nowszymi obrazami. Rzeźbiona grupa Ukrzyżowania, niejednolita (fig. 139): krucyfiks w. XVI/XVII(?), św. Jan Ewangelista późnogotycki koniec w. XV, Matka Boska Bolesna w. XIX/XX; rzeźba św. Jana Ewangelisty wraz z rzeźbami Matki Boskiej i św. Jana Chrzciciela w ołtarzu głównym stanowiły pierwotnie wypełnienie części środkowej późnogotyckiego tryptyku. Rzeźba Chrystusa Zmartwychwstałego, ludowa 1. poł. w. XIX (fig. 167). Krucyfiks ludowy w. XIX. Monstrancja klasycystyczna 1. poł. w. XIX (fig. 179). Kielich rokokowy 2. poł. 179

- 183** w. XVIII (fig. 182), z zatartą cechą miejską zapewne Torunia, fundowany przez Wawrzyńca Marcinkowskiego. Pacyfikał barokowy w. XVIII, z nowszą stopą. Ornaty: 1. zielony z haftem kwiatowym w. XVII/XVIII, przeaplikowany 1809 (fig. 204).

Na plebanii rzeźby pochodzące ze zniszczonych w czasie okupacji hitlerowskiej kapliczek przydrożnych, ludowe w. XIX: 1. Chrystus w tradycjach w. XVII; 2. Pięta (fig. 171); 3. św. Wojciech (?).

NOWA WIEŚ SZLACHECKA

- 53** DWÓR (fig. 53). Wieś nadana prawdopodobnie 1497 Niedrowskiemu herbu Jastrzębiec, w posiadaniu tej rodziny pozostaje do 2. poł. w. XVII. 1667 własność Tyzenhauzów, koniec w. XVII lub pocz. w. XVIII przechodzi w posiadanie Czapskich. 1790 dobra zakupione przez F. G. Krausgo z Gdańska, zmieniają często właścicieli. 1874—1945 w posiadaniu rodziny v. Alvensleben. Pierwszy dwór muryrowany wzniesiony zapewne w. XV/XVI, jego fragmenty zachowane w części środkowej budynku. W dalszych wiekach kilkakrotnie rozbudowywany, przy czym zasadnicze przekształcenia przypadają na 2. poł. w. XVII (dwór prostokątny z alkierzami narożnymi i ryzalitami na osiach) oraz na 2. ćw. w. XVIII (forma obecna); ta ostatnia prze-

Dwór w Nowej Wsi Szlacheckiej 1:750

budowa dokonana prawdopodobnie staraniem Jana Ansgariego Czapskiego wojewody chełmińskiego i podskarbiego wielkiego koronnego. Po zdewastowaniu w okresie powojennym, od 1964 w trakcie prac konserwatorskich, z przeznaczeniem na dom pracy twórczej Uniwersytetu MK w Toruniu. Barokowy. Zwrócony frontem ku pd. Usytuowany na zach. od jeziora Dużego, na platformie opadającej ku pn. Murowany z cegły, otynkowany. Parterowy, z piętrzem w poddaszu. Budynek złożony z prostokątnego korpusu z piętrowymi ryzalitami środkowymi, ujętego po bokach poprzecznymi, prostokątnymi skrzydłami, znacznie dłuższymi od strony ogrodowej. Pod częścią środkową i wsch. piwnice sklepione kolebkowo, w znacznej mierze gotyckie w. XV/XVI, w nich portal zamknięty odcinkowo z uskokiem, w. XVII, oraz przy wejściu wnętrza zamknięta półkoliście. W jednym z pomieszczeń parteru w części pd.-wsch. odsłonięte fragmenty ceglano-wątku gotyckiego, z zarysem sklepienia. W korpusie na osi sień i za nią dawny salon, po ich bokach obszerne pomieszczenia na całą głębokość budynku: zach. powstałe przez zniesienie ściany działowej, wsch. podzielone na dwa nierównej wielkości pokoje. W skrzydłach układ wielotraktowy, część ogrodowa skrzydła wsch. wewnątrz całkowicie przekształcona i pozbawiona podziałów w związku z adaptacją na świetlicę. Wnętrza nakryte częściowo stropami belkowymi, częściowo sufitami, z nich niektóre z fasetami i stiukowymi plafonami, ok. poł. w. XVIII(?). Na zewnątrz naroża ujęte uproszczonymi pilastrami, gzyms wieńczący i obramienia okienne profilowane. Elewacja frontowa trzynastoosiowa z trójosiowymi ryzalitami, w których pośrodku wejście. Ryzalit środkowy przechodzący w facjatę wydzieloną zadaszonym gzymsem, rozczłonkowaną pilastrami, zwieńczoną trójkątnym szczytem, w którym ujęta w barokowe obramienie kamienna płyta ze zniszczonym kartuszem herbowym z panopliami, po bokach okienka zamknięte półkoliście. W ryzalitach bocznych wejścia umieszczone w płytkich, wysuniętych przedsionkach z trójkątnymi szczycikami. Nad ryzalitami jednoosiowe facjatki ujęte na narożach pilastrami i zwieńczone trójkątnymi szczytami, w których owalne, poziome okulusy. Elewacja ogrodowa powtarzająca w ogólnym układzie układ frontowej. W szczycie wieńczącym facjatę nad ryzalitem środkowym tablica (ceramiczna?) z herbem Leliwa Czapskich, w obramieniu analogicznym jak w szczycie od frontu. Czoła skrzydeł bocznych zwieńczone murami attykowymi ożywionymi blendami (jedynie w ryzalicie zach. pośrodku okno) i zwieńczonymi odcinko-

wymi przyczółkami, w których okulusy. Elementy dekoracyjne: gzymsy, pilastry i in. przeważnie ceramiczne. Dachy siodłowe z nowymi drewnianymi lukarnami, kryte dachówką. W pomieszczeniach przyziemia siedem kominków, z nich jeden 1. poł. w. XVIII, pozostałe w. XVIII — pocz. w. XIX; stiukowe, z prostokątnymi profilowanymi obramieniami palenisk i nadbudowami o skromnych podziałach, płycinach i gzymsach; w kominku najstarszym ponadto dekoracja kampanulowa, w dwóch innych rozety. Polichromia. W trakcie prac konserwatorskich odsłonięto i poddano konserwacji w PKZ Toruń siedem stropów polichromowanych w. XVII/XVIII (fig. 93, 94). Belkowane, z dekoracją o motywie wici akantowej wzdłuż belek, na deskach wić akantu oraz owoce, kwiaty, ptaki, zwierzęta i putta.

OFICYNA. Z dwóch budynków flankujących pierwotnie dziedziniec przed podjazdem dworu, zachowana oficyna wsch. Zbudowana zapewne 1. poł. w. XVIII, wielokrotnie przebudowywana i pozbawiona cech stylowych. W odbudowie. Murowana z cegły, otynkowana. Parterowa, na rzucie wydłużonego prostokąta, z parami nieznaczących ryzalitów przy dłuższych bokach. Ryzality i naroża opilastrowane. Dach siodłowy kryty dachówką. Pomiedzy oficyną i dworem brama utworzona z opilastrowanych słupów, łączących się z budynkami za pomocą ścian tarczowych ze spływami. Z analogicznej bramy przy zburzonej oficynie zach. zachowany jeden słup.

Pośrodku dziedzińca na osi dworu studnia, być może w. XVI—XVII. W przedłużeniu podjazdu od zach. reszta alei wysadzanej starymi drzewami.

PŁOWEŹ

WIEŚ. We wczesnym średniowieczu gród polski, umacniająca naturalną granicę z ziemiami Prusów, którą stanowiła przepływająca w sąsiedztwie rzeka Ossa. Nad sąsiadującym z wsią jeziorem Płowskim zachowane grodzisko tzw. „szaniec”, pozostałość grodu wzmiankowanego 1222. 1277 gród oblegany przez Prusów pod wodzą Skomanda. 1518 w posiadaniu Holwiga ze Smołąga, następnie do rozbiorów własność bpów chełmińskich.

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Małgorzaty. 1257 wzmiankowany proboszcz. Kościół obecny zbudowany być może w końcu w. XIII, w miejsce poprzedniego drewnianego. Spalony 1649 i następnie odbudowany. 1817—20 gruntowna przebudowa pozbawiająca budowlę wyraźnych cech gotyc-

ckich. Orientowany. Murowany w starszych częściach z głazów granitowych, górne partie ścian, szkarpy i wieża z cegły; otynkowany. Salowy, na rzucie wydłużonego prostokąta. Od pd. zakrycia 1820(?), od pn. kaplica grobowa z kryptą zapewne w. XVII, od zach. kwadratowa wieża. Wnętrze nakryte pozornym sklepieniem kolebkowym zapewne w. XVII. Pod wieżą sklepienie krzyżowe, w kaplicy kolebkowo-krzyżowe o łuku obniżonym. Okna i wejścia zamknięte odcinkowo. Kaplica otwarta do wnętrza arkadą o łuku półkolistym. W ścianach uskoki na różnych poziomach zachowanych murów kościoła gotyckiego. Na zewnątrz przy narożach niskie, wydatne szkarpy, od zach. z jednym, od wsch. z dwoma uskoki. Kaplica o podziałach ramowych w tynku, zwieńczona niskim szczytem, w którym półkoliście zamknięte okno; w ścianie pn. trójkątnie zamknięta wnęka. Wieża przedzielona gzymsem opaskowym na dwie kondygnacje, z wejściem i oknami zamkniętymi odcinkowo. Nad wejściem płyta kamienna z herbem Junosza, zapewne bpa Andrzeja Stanisława Załuskiego (1739—46). Dachy siodłowe, nad korpusem o jednej kalenicy, na wieży namiotowy, kryte dachówką. W zwieńczeniu wieży chorągiewka z datą 1854. — Ołtarz główny barokowy zapewne 1673 (fig. 62), pochodzący z kościoła bernardynów w Lubawie odnowiony 1964; z bramkami po bokach, rzeźbami świętych, dwóch duchownych i króla oraz aniołów i puttów, w polu środkowym płaskorzeźba Trójcy Św. (fig. 142), w zwieńczeniu również współczesny ołtarzowi(?) obraz Stygmatyzacji św. Franciszka, w pozłacanych sukienkach w. XVIII. Dwa ołtarze boczne rokokowe 1760 fundowane przez Pawła Branickiego miejscowego proboszcza; w kształcie obelisków, ze współczesnymi im obrazami w trzech strefach, ujętymi w fantazyjne ramy: w lewym (fig. 74) u dołu św. Mikołaj i Hubert (fig. 111), w środku św. Tomasz i Andrzej ap. ujęci w półpostaciach na pniu drzewa, na którym liczne atrybuty (fig. 109), w zwieńczeniu św. Roch; w prawym u dołu św. Kazimierz Królewicz z personifikacjami Korony i Litwy (fig. 108), w środku św. Barbara i Małgorzata ujęte w półpostaciach, w zwieńczeniu św. Jan Nepomucen. Ambona rokokowa 1765, odnowiona 1965. Ława kolatorska renesansowa w. XVI/XVII. Krucyfiksy: 1. na belce tęczowej, ok. poł. w. XVI, o tradycjach gotyckich; 2. procesyjny w. XVIII/XIX; 3. ludowy w. XIX. W nowszym feretronie rzeźba N. P. Marii Niepokalanie Poczętej, rokokowa 2. poł. w. XVIII (fig. 163). Epitafia: 1. Marcina Niedrowskiego i jego żony 1614, marmurowe, inskrypcyjne, z dwoma herbami z których jeden Jastrzę-

62

142

74, 111

109

108

163

- biec; 2. Norberta Mieroszewskiego i jego żony Marianny, 1830, kamienne, ośmioboczne z malowanym napisem. Monstrancja barokowa trybowana (fig. 174), z cechą miejską Gdańska i imienną *Zygfrйда Oernstera* (czynnego 1691—1735), z popiersiami Chrystusa i Matki Boskiej Bolesnej na stopie oraz odlaną figurką putta u podstawy glorii podtrzymującą pęk winnych gron i kłosów. Kielich późnorenesansowy ok. 1620 (fig. 181), bogato trybowany z Arma Christi na stopie. Pacyfikał renesansowy ok. 1600 (fig. 180), odnawiany i uzupełniany 1700 staraniem Franciszka Rypińskiego miejscowego proboszcza i Floriana Zacharka kościelnego, oraz powtórnie 1887, z trybowanymi Arma Christi na stopie oraz nakładanymi na krzyżu: figurką Chrystusa i plaketkami z postaciami czterech ewangelistów. Pasyjka ołtarzowa rokokowa 2. poł. w. XVIII. Lich-tarz trójramienny, mosiężny 1. poł. w. XVII (fig. 187). Ko-ciołek na wodę mosiężny, zapewne w. XVIII. Dzwon odlany 1649 przez *Gerharda Benningka* w Gdańsku.

POKRZYDOWO

- KOŚCIÓŁ PAR. p. w. Niepokalanego Poczęcia N. P. Marii, poprzednio p. w. św. Wawrzyńca. Parafia istniała w średniowieczu, być może założona przez bpów płockich. Kościół wzmiankowany 1414, poprzedni drewniany 1733, spalony 1806. Obecny zbudowany 1866, neoromański. Murowany z cegły. — Konfesjonał i ławy w. XVIII pochodzące z kościoła reformatów w Brodnicy. Feretrony: 1. roko-
91 kowy 2. poł. w. XVIII (fig. 81), w kształcie ramy kwiatowej w której rzeźba N. P. Marii Niepokalanie Poczętej;
92 2. ludowy ok. poł. w. XIX (fig. 92), z rzeźbą Matki Boskiej Łąkowskiej. Kropielnica granitowa być może średniowieczna. Krucyfiks barokowo-ludowy w. XVIII.

Na plebanii portret Jana Kamrowskiego miejscowego proboszcza, mal. 1860.

RADOSZKI

- 40** KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Wawrzyńca i Mikołaja (fig. 40). Parafia założona 1289 przez kapitułę chełmińską. Po zdezastowaniu w czasie wojny 1410 filialny do 1. poł. w. XVI. Kościół obecny zbudowany 1717. Gruntownie odnowiony 1964. Orientowany. Drewniany konstrukcji zrębowej, na nowym, obetonowym podmurowaniu. Prezbiterium zamknięte trójbocznie, z przybudówkami po bokach, objęty-mi bryłą korpusu. Szersza nawa dwuprzęsłowa, z kruchtą

od zach. W prezbiterium pozorne sklepienie kolebkowe, w nawie strop belkowany, fazowany. W tęczu szfazowana belka, ponadto w prezbiterium i nawie poprzeczne, nadwieszane podciągi. Ściany obustronnie wzmocnione lisciami, na zewnątrz oszalowane. Okna zamknięte dwułuczami odcinkowymi. W zwieńczeniu gzyms koronujący o jednym uskoku. W szczycie zach. krucyfiks barokowo-ludowy w. XVIII (fig. 168). W szczycie kruchty zach. kapliczka z rzeźbą Św. 168
Rodziny, ludowa w. XIX. Dach siodłowy o jednej kalenicy, z naczółkiem od zach., tworzący wydatne zadasz-
nienia w przejściu z prezbiterium do przybudówek, kryty
gontem; na kalenicy wieżyczka na sygnaturkę z latarnią
i baniastym hełmem, pobita blachą. — Ołtarz główny ba-
rokowy ok. 1730 (fig. 68), odnowiony 1964, z bramkami po 68
bokach, z rzeźbami śś. Stanisława i Wojciecha oraz dwóch
aniołów; w polu środkowym obraz śś. Mikołaja(?) i Waw-
rzyńca, barokowy koniec w. XVII (fig. 105), w zwień- 105
czeniu współczesny ołtarzowi, owalny św. Łukasza; nad
bramkami medaliony z malowanymi popiersiami śś. Fran-
ciszka i niezidentyfikowanego zakonnika oraz herby: Le-
liwa z literami Tomasza Franciszka Czapskiego bpa cheł-
mińskiego i Grabie z literami Seweryna Szczuki sufraga-
na chełmińskiego. Ołtarze boczne: lewy późnorenesansowy
1637 (fig. 57), uzupełniony naddatkami ok. 1700, gruntow- 57
nie odnowiony 1966; obrazy współczesne ołtarzowi: w polu
środkowym Matka Boska z Dzieciątkiem (fig. 106), w po- 106
lach bocznych śś. Mikołaj i Wawrzyniec oraz herby: Sroka
z literami M T (Tuczkowskich?) oraz Lubicz z literami
E L; w zwieńczeniu obraz Przemienienia Pańskiego w.
XIX; prawy manierystyczny 2. ćw. w. XVII (fig. 59), grun- 59
townie odnowiony 1966, w kształcie ramy o bogatej deko-
racji owocowej i kartuszowej; w polu środkowym owalny,
zapewne przycięty obraz Pokłonu Trzech Króli, w pre- 110
delli (fig. 110) mal. scena Hołdu pasterzy oraz dwa kartu-
sze z herbem Sroka, w zwieńczeniu owalny obraz św.
Wawrzyńca. Ambona rokokowa 2. poł. w. XVIII (fig. 79), 79
z płaskorzeźbami symbolizującymi Stary i Nowy Testa-
ment. Chrzcielnica rokokowa 2. poł. w. XVIII (fig. 83). 83
Kropielnica granitowa być może średniowieczna. Fotel lu-
dowy, malowany 1. poł. w. XIX. Feretrony: 1. barokowy
2. poł. w. XVII, z obrazami św. Józefa z Dzieciątkiem oraz
drugim, alegorycznym; 2. ludowy 1. poł. w. XIX, z obra-
zami śś. Jana Chrzciciela i Katarzyny; 3. ludowy w. XIX,
z rzeźbą św. Walentego pod baldachimem. Rzeźby: 1. Chry-
stus okazujący rany, gotycki koniec w. XIV, z uciętymi
nogami (fig. 131); 2. krucyfiks barokowy ok. poł. w. XVII 131

- 140 (fig. 140); 3. św. Jan Chrzciciel, barokowa w. XVIII; 4. Chrystus Zmartwychwstały, barokowa, w. XVIII; 5. Dzieciątko Jezus, rokokowa 2. poł. w. XVIII; 6—7. dwa krucyfiksy barokowo-ludowe w. XIX. Skarbonka, tzw. kij ofiarny, zapewne w. XVIII. Krzyż ołtarzowy neogotycki 2. poł. w. XIX, ze stopą neobarokową, na której cecha miejska Gdańska oraz imienna *Karola Danzigers* (czynnego 1856—80). Dwa lichtarze drewniane w. XVIII.

DZWONNICA. Zbudowana w. XVIII lub pocz. w. XIX. Drewniana konstrukcji słupowo-ramowej. Kwadratowa, o ścianach pionowych, szalowanych w dolnej strefie. —

- 202 Dzwony: 1. późnogotycki 1566 (fig. 202) z plakietką Ukrzyżowania i literami S N S R; 2. odlany 1789 przez *Franciszka Fryderyka Kriegera* w Toruniu, przelany 1955.

Ogrodzenie kościoła częściowo drewniane, nowsze. W jego obrębie od pd. kapliczka w. XVIII/XIX. Murowana z cegły, otynkowana. Ujęta w narożach uproszczonymi kolumnami, z niszą pośrodku i trójkątnym przyczółkiem w zwieńczeniu, na którym chorągiewka z datą 1717, pochodząca zapewne z kościoła.

- 136 Na plebanii rzeźbiona herma św. Augustyna, późnotycka 1. poł. w. XVI (fig. 136).

SUMOWO

PLEBANIA, dawny dwór. Dobra w posiadaniu: 1733 Sumowskich, od ok. poł. w. XVIII Czapskich. Budynek wzniesiony 2. ćw. w. XIX. Późnoklasycystyczny. Zwrócony frontem ku pd.-zach. Murowany z cegły, otynkowany. Parterowy na wysokich piwnicach. Na rzucie prostokąta, o dwutraktowym układzie wewnątrz, z kaplicą w części pd.-wsch., wypełniającą całą szerokość budynku. Od frontu pierwotnie zapewne kolumnowy ganek, obecnie prostokątna wnieka, poprzedzona nowszym tarasem. Okna w obramieniach profilowanych. Dach siodłowy kryty dachówką.

W otoczeniu nikłe reszty parku krajobrazowego, w obrębie którego nowy kościół.

SZCZUKA

- 29 KOŚCIÓŁ PAR. p. w. śś. Fabiana i Sebastiana, przed 1618 p. w. śś. Wita, Fabiana, Sebastiana i Wszystkich Świętych (fig. 29). Parafia do 1821 należąca do diecezji płockiej, założona 1. poł. w. XIV; w tym czasie budowa obecnego kościoła. 1882 przebudowany i przedłużony ku wsch. Gotycki, z neogotyckim prezbiterium. Orientowany. Muro-

wany z gładów granitowych, w nowszych częściach z cegły, częściowo otynkowany. Pierwotnie salowy, cztero-przęsłowy, 1882 przedłużony o nieco węższe prezbiterium z zakrystią od pd. Od zach. wieża częściowo wtopiona w korpus, w nawie wsparta na dwóch filarach. Wnętrze nakryte nowszymi sufitami, pod wieżą sklepienie kolebkowe. Łuk tęczy ostry 1882. Okna nawy zamknięte półkolistie. W kruchcie pod wieżą wejście ostrołukowe oraz w bocznych ścianach dwie wnęki zamknięte koszowo. Na zewnątrz korpus obwiedziony cokolem. Od pd. portal gotycki, ostrołukowy, w obramieniu profilowanym z formowanej cegły. Po bokach wieży półszczyty z ostrołukowymi blendami. Wieża odnowiona i znacznie przekształcona 1880, z nowszym ostrołukowym wejściem na osi, ponad którym wnęka zamknięta półkolistie; w górnej kondygnacji zapewne rekonstruowane ostrołukowe blendy, mieszczące bliźnię okienka. Dachy siodłowe, na wieży namiotowy zwieńczony chorągiewką z datą 1880, kryte dachówką. — Ołtarz główny regencyjny ok. 1730 (fig. 75), w kształcie rami, z mensą sarkofagową i rzeźbami czterech aniołów; w polu środkowym obraz Matki Boskiej Bolesnej ok. poł. w. XIX, w zwieńczeniu św. Jerzego, zapewne w. XVIII. Kropielnica granitowa, być może średniowieczna. Obrazy: 1. N. P. Maria, barokowy w. XVIII; 2. św. Roch, ok. poł. w. XIX. Krucyfiks ludowy w. XIX. Puszka w. XVII/XVIII. Dwa reflektory miedziane 1. poł. w. XIX. Lampa wieczna cynowa w. XVIII. Dwa lichtarze cynowe w. XVIII. Dwie latarnie procesyjne, rokokowe 2. poł. w. XVIII. Dzwon 1571.

W otoczeniu kościoła neogotyckie murowane ogrodzenie z bramką, na której chorągiewka z datą 1806 i literami F B.

CHAŁUPY. Drewniane konstrukcji zrębowej, na podmurowaniach kamiennych, z dachami siodłowymi krytymi strzechą. — Nr 7. Z ok. poł. w. XIX. Usytuowana kalenicowo, trójosiowa. Okna z okiennicami. — Nr 42 (fig. 56). Zbudowana w. XVIII/XIX. Usytuowana szczytowo. Dwutraktowa, obejmująca część gospodarczą. Od frontu podcień utworzony z wysuniętego okapu, wspartego na trzech słupach z zastrzałami, dźwigającymi poprzeczne belki wycięte w kształcie odcinkowych dwułuczy.

SZCZUTOWO

KOŚCIÓŁ FIL. p. w. św. Stanisława bpa (fig. 42). 1404 42
erekcja parafii lub budowa pierwszego kościoła. Obecny

- zbudowany 1707. Do 1827 parafialny. 1893 odnowienie. Orientowany. Drewniany konstrukcji zrębowej. Prezbiterium zbliżone do kwadratu z niewielką zakrystią od pn. Szersza nawa kwadratowa. Wnętrze nakryte stropem belkowym, fazowanym, w nawie oraz przy pn. ścianie prezbiterium wzmocnionym przyściennymi słupami. Ponad chórem muzycznym strop częściowo podwyższony. Tęcza zaakcentowana uskokiem, z belką na której nieczytelny napis oraz
- 128 krucyfiks gotycki 2. poł. w. XIV (fig. 128). Chór muzyczny wsparty na dwóch słupach z przedłużeniami stanowiącymi podporę stropu i parapetem występującym lekko pośrodku. Na zewnątrz ściany szalowane. Okna kwadratowe w obramieniach listwowych. Na belce pod okapem od zach. napis łaciński z datą budowy 1707. Dachy siodłowe kryte gontem, dach prezbiterium przechodzący na zakrystię, nawy ze skośną połącią od zach. Nad nawą nowsza wieżyczka na sygnaturkę pobita blachą. — Ołtarz główny barokowy pocz. w. XVIII (fig. 66) z rzeźbami śś. Barbary i Katarzyny w górnej kondygnacji, w polu środkowym obraz Koronacji N. P. Marii pocz. w. XVII, mal. na desce, silnie przemalowany (fig. 100), w zwieńczeniu obraz św. Stanisława bpa barokowo-ludowy w. XVIII, w ramie czterolistnej. Ołtarze boczne: lewy (fig. 63) z późnorenesansową strukturą pocz. w. XVII, ornamentami wczesnobarokowymi ok. poł. w. XVII oraz polichromią i malowidłami ludowymi 1842, zapewne mal. *Józef Fabijański*; w polu środkowym obraz św. Jadwigi Śląskiej 1842, w zwieńczeniu św. Michała Archanioła oraz dwie sylwetowo wycięte postacie śś. Jana
- 64 Nepomucena i Wawrzyńca; prawy (fig. 64) późnorenesansowy 1. poł. w. XVII, z polichromią i malowidłami ludowymi sygn. *Józef Fabijański* zapewne ok. poł. w. XIX: w polu środkowym Przemienienie, na skrzydłach śś. Mikołaj i Stanisław (być może całkowicie przemalowane obrazy renesansowe), na cokołach kolumn śś. Piotr i Paweł, w predelli pozorne tabernakulum z kielichem z hostią, w zwieńczeniu Oko Opatrzności. Ambona barokowa pocz. w. XVIII. Kropielnica granitowa zapewne średniowieczna. Feretron wykonany w. XVIII/XIX z obrazu wotywnego późnorenesansowego pocz. w. XVII Matki Boskiej z Dzieciątkiem i młodocianym św. Janem Chrzycielem oraz fundatorem w stroju duchownego (fig. 99), na odwrocie malowane Dzieciątko Jezus na monogramie IHS w. XVIII/XIX. — Obrazy: 1. nierozpoznana święta, barokowy pocz. w. XVIII, w kolistej ramie o dekoracji akantowej, zapewne ze zwieńczenia ołtarza głównego; pozostałe ludowe w. XVIII—XIX: 2. Złożenie do grobu; 3. Chrystus Salwator;

4. Matka Boska z Dzieciątkiem na półksiężycu; 5. św. Roch; 6. św. Rozalia; 7. św. Walenty; 8. św. Antoni; 9. św. Katarzyna; 10. św. Antoni (z dawnej chorągwi procesyjnej). Rzeźba św. Wojciecha oraz dwa krucyfiksy ludowe w. XIX.

CHAŁUPY. Z w. XIX. Drewniane konstrukcji zrębowej i sumikowo-łątkowej, na podmurowaniach kamiennych. Dachy siodłowe kryte strzechą. Dwutraktowe z sieniami na przestrzał. — Nr 3. W dłuższym boku podcień wgłębny z dwoma słupami wspierającymi okap. Pod okapem i w narożach podcienia, ozdobnie wyrzynane listwy. — Nr 11. Analogiczna, bez wnęki podcieniowej.

SZYMKOWO

CHAŁUPY. Zbudowane ok. poł. w. XIX. Drewniane, konstrukcji zrębowej, obejmujące część gospodarczą. Dachy siodłowe kryte strzechą. — Nr 6. Dwutraktowa. — Nr 8. Na podmurowaniu kamiennym, półtoraktowa, oszalowana.

ZEMBRZE

CHAŁUPY. Zbudowane ok. poł. w. XIX. Drewniane, konstrukcji zrębowej, na podmurowaniu kamiennym. Dachy siodłowe kryte strzechą. — Nr 2. Dwutraktowa, trójosiowa, o szczytach ozdobnie szalowanych. — Nr 4. Jedno-traktowa, trójosiowa, ze szczytem szalowanym w dolnej strefie pionowo, w górnej skośnie. — Nr 12. Analogiczna, dwuosiowa.

ŻMIJEWO

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Jakuba Ap. (fig. 20). Parafia 20 założona 1. poł. w. XIV, wzmiankowana w księgach szkód 1414. Kościół zbudowany zapewne 1. poł. w. XIV. W. XVI i pocz. w. XVII w rękach ewangelików, następnie odnowiony i wyposażony. 1641 do 1921 filia Brodnicy, następnie ponownie parafialny. Gruntowne odnowienie 1935. Gotycki. Orientowany, usytuowany na nieznanym wzniesieniu. Murowany z cegły, w dolnych strefach ścian korpusu o układzie wendyjskim, w górnych oraz we wieży gotyckim. Sallowy, na rzucie wydłużonego prostokąta, dziewięcioprzęsłowy. Przy pierwszym przęśle wsch. od pn. prostokątna zakrystia, od pd. w połowie długości korpusu kruchta zapewne 1. poł. w. XVII, od zach. kwadratowa wieża, nieznacznie wbudowana w korpus. W zach. ścianie kościoła,

- od strony pd. w grubości muru wejście na wieżę, chór muzyczny i strych. Wnętrze nakryte pierwotnie pozornym sklepieniem kolebkowym, od 1935 stropem belkowym. W zakrystii sufit, w kruchcie strop belkowy, pod wieżą strop płaski oraz w narożach zaczepy niezrealizowanego sklepienia. Ściany wnętrza rozczłonkowane wysokimi, półkolistymi zamkniętymi wnękami, w których ostrołukowe okna. Wejście do zakrystii prostokątne z zaokrąglonym uskokiem, umieszczone we wnęcie ostrołukowej. Wejście do kruchty w neobarokowym obramieniu drewnianym 1935, od strony kruchty ostrołukowe ze sfazowanym uskokiem. W ścianach bocznym kruchty dwie ostrołukowe wnęki z sediliami. Pod wieżą portal ostrołukowy w obramieniu z podwójnym profilowanym uskokiem z formowanej cegły; w ścianach bocznych wnęki z poczwórnym uskokiem, od pd. zamknięta półkolistą, od pn. ostrołukowa. Wejście do klatki schodowej na wieżę od strony nawy zamknięte odcinkowo. Na zewnątrz korpus obwiedziony ceglano-kamiennym cokołem, zwieńczony fryzem opaskowym. Ściany (z wyjątkiem zach.) rozczłonkowane wysokimi, ostrołukowymi blendami. W narożu pd.-wsch. nowsza, wydatna, trójuskokowa szkarpa. Szczyt wsch. (fig 27) schodkowy z lizenami przechodzącymi w sterczyny o trójkątnych szczykach, ujmującymi pięć pół zwieńczonych trójkątnie i mieszczących półkolistą zamkniętą blendę; w dolnej strefie blendy środkowej zamurowane okno o łuku odcinkowym. Kruchta pd. z wejściem ostrołukowym, odcinkiem fryzu opaskowego i trójkątnym szczykiem z nastawą. Zakrystia wzmocniona w pn.-wsch. narożu wydatną nowszą szkarpą. Szczyt zach. trójkątny wtopiony w wieżę. Między wieżą a nawą od pd. nadwieszono przejście na chór muzyczny. Wieża w dolnej części bez podziałów, z portalem (fig. 31) od zach., ostrołukowym, w bogato profilowanym obramieniu z formowanej cegły. W górnych kondygnacjach szerokie i wysokie blendy ostrołukowe, mieszczące w trzech strefach odcinkowo zamknięte okienka, z których dolne w uskokowej, półkolistą zamkniętą wnęcie, w dwóch górnych strefach po bokach blendy środkowej wąskie blendy ostrołukowe. Dach siodłowy przechodzący połączy na zakrystię, na wieży niski namiotowy, kryte dachówką. Na szczycie wsch. wiatrowskaz w kształcie kura, na wieży chorągiewka z datą 1730. — Polichromia. Gotycka, zapewne 2. poł. w. XIV. Zachowana ponad obecnym stropem na obu ścianach szczytowych kościoła, uszkodzona i wyblakła. Na ścianie wsch. postać Chrystusa na majestacie, zapewne z przedstawienia Sądu Ostatecznego oraz po bo-

kach Matka Boska Dobrej Opieki i św. Krzysztof. Na ścianie zach. postać na koniu (św. Jerzy lub św. Marcin) oraz dalsze niezidentyfikowane sceny i banderole z nieczytelnymi inskrypcjami. Wnętrze kościoła pokryte polichromią ok. 1930 mal. *Stefan Wojciechowski*. — Ołtarz główny późnorenesansowy 1. poł. w. XVII (fig. 58), z rzeźbami: 1. 58 w polu środkowym Matka Boska z Dzieciątkiem, gotycka XIV/XV (fig. 125); 3. św. Katarzyna (?), barokowa 2. ćw. 125 po bokach: 2. Chrystus Zmartwychwstały, gotycka w. XIV/XV (fig. 125); 3. św. Katarzyna (?), barokowa 2. ćw. w. XVIII (fig. 152): w górnej kondygnacji: 4. św. Barbara, 152 gotycka w. XIV/XV (fig. 130); 5. św. Jan Chrzciciel, gotycka 130 w. XIV/XV (fig. 132); w zwieńczeniu: 6. Matka Boska 132 z Dzieciątkiem, gotycka ok. 1370; 7. niezidentyfikowany święty, gotycka, zapewne z tegoż czasu. Ambona w. XVII, znacznie przekształcona. Konfesjonał wykonany z fragmentów późnogotyckich stall (fig. 85), analogicznych do stall 85 w Brodnicy z 1539, z rozetą wypełnioną dekoracją maswerkową i podniebieniem na którym ryte banderole z inskrypcją. Rzeźby: 1. krucyfiks w typie mistycznego na Drzewie Życia, gotycki 2. poł. w. XIV (fig. 126); 2. anioł, barokowy, 126 w. XVII; 3. krucyfiks późnobarokowy w. XVIII; 4. Chrystus Zmartwychwstały, w tradycjach barokowych ok. 1800.

LITERATURA PRZEDMIOTU. *Arszyński M., Tak zwany „pałac Anny Wazówny” w Brodnicy* (Biuletyn H. S. XXI, 1959). — *Baliński M., Lipiński T., Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana, Warszawa 1843* [Brodnica, Górzno]. — *Bär M., Westpreussen unter Friedrich dem Grossen, Leipzig 1909*. — *Tenże, Der Adel und der adlige Grundbesitz in Pölnisch Preussen zur Zeit der preussischen Besitzergreifung* (Mittellungen der K. Preussischen Archivverwaltung 19, Leipzig 1911). — *Biskup M., Podziały administracyjne województwa chełmińskiego w 2 połowie XVI w.* (Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza I, 1956, z. 2). — *Tenże, Rozmieszczenie własności ziemskiej woj. chełmińskiego i małopolskiego, Toruń 1957*. — *Tenże i Koc M., Atlas historyczny Polski. Prusy Królewskie w 2. poł. XVI wieku, Warszawa 1961*. — *Bogusławska M., Brodnica, zarys historii miasta. Nowe Miasto b. r.* — *Brutzer G., Mittelalterliche Malerei im Ordenlande Preussen, cz. I, Westpreussen, Danzig 1936* [Brodnica, Zmiejwo]. — *Chmarzyński G., Sztuka pomorska* (Słownik geograficzny Państwa Polskiego, Warszawa 1937). — *Chrzanoski T., Kornecki M., Nieznane rzeźby gotyckie kręgu pomorskiego* (Rocznik Historii Sztuki VIII, 1970) [Radoszki]. — *Chudziński A., Brodnica między 1819—1863* (Roczniki Tow. Naukowego w Toruniu 5, 1893). — *Tenże, Brodnica w XVIII wieku* (Wisła XV, 1903). — *Chyczewski J., Prace konserwatorskie na terenie województwa pomorskiego 1937—8* (Zapiski Tow. Naukowego

w Toruniu XIV, 1939). — Clasen K. H., *Die mittelalterliche Kunst im Gebiete des Deutschordensstaates Preussen. Die Burgbauten, Königsberg 1927* [Brodnicza]. — Tenże, *Die mittelalterliche Bildhauerkunst im Deutschordensland Preussen, Berlin 1939* [Brodnicza, Zmijewo]. — Czaplewski P., *Senatorowie świeccy, podskarbiowie i starostowie Prus Królewskich 1454—1772* (Roczniki Tow. Naukowego w Toruniu XXVI—XXVIII, 1921). — Czihak E., *Die Edelschmiedekunst früheren Zeiten in Preussen, Düsseldorf 1903*. — Dehio G., Gall E., *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler. Deutschordensland Preussen, München — Berlin 1952*. — *Die Denkmalpflege in der Provinz Westpreussen, Berichte, Danzig 1904—1920*. — *Diecezja Chełmińska, zarys historyczno-statystyczny, Pelplin 1928*. — Domańska D., *Fortyfikacje późnogotyckie zamków krzyżackich* (Komunikaty na sesję naukową poświęconą dziejom sztuki Pomorza, Toruń 1966) [Brodnicza]. — Fankidejski J. ks., *Obrazy cudowne i miejsca w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*, Pelplin 1880. — Frیدrich A., *Historie cudownych obrazów N. P. Marii w diecezji chełmińskiej i warmińskiej*, Pelplin 1914. — Frycz J., *Architektura zamków Pomorza Północnego* (Biuletyn Informacyjny PKZ 8, 1968) [Brodnicza]. — Frydrychowicz R., *Dzwony kościelne w diecezji chełmińskiej*, Toruń 1926. — Gall E., *Danzig und das Land an der Weichsel, München 1953* [Brodnicza, Lembarg]. — Głomma T., *Historiografia diecezji chełmińskiej aż po 1821 r.*, Kraków 1925. — Heise J., *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen, Kulmerland und Löbau, Danzig 1888—95*. — Hennig, *Geschichtliche Nachrichten über den Kreis Strassburg, Strassburg 1884*. — Kalinowska K., *Zabytkowy dwór w Nowej Wsi Słazackiej pow. Brodnica* (Prace Komisji Sztuki Bydgoskiego Tow. Naukowego II, 1967). — Kasiske F., *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens in östlichen Preussen bis zum Jahre 1410, Königsberg 1934*. — Kętrzyński W., *Ziemia Michałowska, Kraków 1903*. — Kieszkowski W., *Zachwatowicz J., Sprawozdanie z objazdu województwa pomorskiego* (Biuletyn H. S. i K. II, 1933) [Brodnicza, Lembarg]. — Kozanecki J., *Prace konserwatorskie, woj. bydgoskie* (Ochrona Zabytków VIII, 1955). — Krollmann C., *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Ordenslandes Preussen in den Schadenbüchern 1411—19, Berlin 1919*. — Kujot S., *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej?* (Roczniki Tow. Naukowego w Toruniu 9—12, 1902—5). — Tenże, *Jelenie rogi w kościołach diecezji chełmińskiej* (Roczniki Tow. Naukowego w Toruniu 12, 1905) [Brodnicza]. — Tenże, *Dzieje Prus Królewskich, Toruń 1913—24*. — Łęga W., *Wycieczka do Pojezierza Brodnickiego* (Ziemia 1926). — Makowski B., *Sztuka na Pomorzu, Toruń 1932*. — *Miasta polskie w Tysiącleciu I*, Warszawa 1965 [Brodnicza, Górzno, Jabłonowo]. — Michałowski A., *Brodnicza — studium historyczno-urbanistyczne* (praca magisterska, rkps UMK Toruń). — Orłowicz M., *Ilustrowany przewodnik po województwie pomorskim, Lwów—Warszawa 1924*. — Tenże, *Dwory polskie w województwie pomorskim* (Ziemia 1924). — Paradowski J., *Osadnictwo w Ziemi Chełmińskiej w wiekach średnich, Lwów 1936*. — Piasecki J., *Opisanie kościołów i klasztorów księży franciszkanów prowincji polskiej, Warszawa 1845* [Brodnicza]. — Plehn H., *Geschichte des Kreises Strassburg in Westpreussen, Leipzig 1900*. — Tenże, *Orts-geschichte des Kreises Strassburg in Westpreussen, Königsberg 1900*. — Popłocki A., *Visitationes ecclesiarum Dioecesis Culmensis et Pomeraniae Andrea Leszczyński episcopo A. 1647 factae* (Fontes IV, Toruń 1900). — Przymusiński L., *Rozwój szczytów i elewacji w architekturze gotyckiej Ziemi Chełmińskiej i Pomorza Gdańskiego 1250—1450* (Zeszyty naukowe UAM. Historia

Sztuki 4, 1968). — Rejmanowski M., *Prace konserwatorskie, woj. bydgoskie* (Ochrona Zabytków XI 1958). — Schmid B., *Denkmalpflege in Westpreussen 1804—1910*, Danzig 1910. — Tenże, *Bau- und Kunstdenkmäler der Ordenszeit in Preussen, Marienburg 1939*. — Tenże, *Die Burgen des deutschen Ordens in Preussen* (Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung 1942) [Brodnica]. — Sławiński I., *Z badań nad zamkami w Golubiu, Radzynie i Brodnicy* (Komunikaty na sesję naukową poświęconą dziejom sztuki Pomorza. Toruń 1966). — Tenże, *Strategia i funkcja zamku średniowiecznego oraz rozwój jego elementów obronnych na przykładzie zamków Polski Północnej, głównie terytorium dawnego państwa krzyżackiego* (Biuletyn Informacyjny PKZ, 8. 1968) [Brodnica]. — *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego I—XVI*, Warszawa 1880—1902. — Steinbrecht G., *Preussen zur Zeit der Landmeister*, Berlin 1880. — Tenże, *Die Ordensburgen der Hochmeisterzeit in Preussen*, Berlin 1920 [Brodnica]. — Töppen, *Zur Baugeschichte der Ordens- und Bischofsschlösser in Preussen* (Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins 1882) [Brodnica]. — Tync S., *Królewna Anna Wazówna, starościna brodnicka* (Słowo Pomorskie 1925 nr 33—5). — Ulatowski K., *Kościół w Brodnicy po odnowieniu* (Teki Pomorska I, 1936). — *Urkundenbuch des Bistums Kulm*, hrsg. C. P. Woelky, Danzig 1885—7. — *Visitationes episcopatus Culmensis Andrea Olszowski episcopo factae* (Fontes VI—X, Toruń 1892—1906). — Wendland J., *Gotyckie kościoły wiejskie Ziemi Chetmińskiej* (rkps Uniwersytet M. K. Toruń 1964). — Wermke E., *Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreussen*, Königsberg 1933. — *Województwo bydgoskie*, Poznań 1967. — *Województwo bydgoskie, przewodnik*, Warszawa 1967. — Załuski W., *Szkic monograficzny kościołów dekanatu rypińskiego diecezji płockiej*, Płock 1909 [Szczutowo]. — Zaska N., *Heinrich Brunsberg, ein ordenspreussischer Baumeister der Spätgotik* (Baltische Studien, N. F., XLIV, 1957) [Brodnica]. — Zielonka B., *Zarys dziejów polskich badań archeologicznych na ziemiach województwa bydgoskiego* (Rocznik Muzeum w Toruniu I, z. 3, 1963). — Zimmer C., *Rückblick auf die Schicksale der protestantischen Gemeinde zu Strassburg Westpreussen. Löbau 1877*. — Zermann F. G., *Chronik der Stadt Strassburg in Westpreussen* Strassburg 1851.

Planiki w tekście wykreślono na podstawie pomiarów w zbiorach: INSTYTUTU SZTUKI P.A.N. (Brodnica — fara oraz kościół i klasztor reformatorów), OSRODKA DOKUMENTACJI ZABYTEKÓW w Warszawie (Brodnica — plan miasta). PKZ w Toruniu (Brodnica — zamek, Nowa Wieś — dwór) oraz wg pracy Heisego (Lembark — kościół).

Inwentaryzację pow. brodnickiego przeprowadzono w r. 1967, objazd i prace redakcyjne w r. 1969.

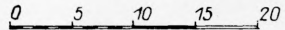
INDEKS NAZWISK

(Nie obejmuje ikonografii religijnej. Nazwiska artystów i rzeźmiślników oznaczono kursywą).

- v. Alvenslebenowie 46
 Anna Katarzyna królowna II, 4
 Anna Wazówna królowna, starościna brodnicka II, 4, 16, 18, 19, 20
- Benningk* Gerhard ludwisarz gdański 42,
Bielecki Ryszard malarz 14
 Bieliński Franciszek marszałek wielki koronny 4
 BL cecha imienna złotnika toruńskiego IX, 25
 Błachowski Maciej proboszcz parafii Brzozie 26
Borgoni Michał złotnik toruński zob. MB
 Borns z Kowalskich Józefina 12
 Branicki Paweł proboszcz parafii Płowęż 49
Brunsborg Henryk architekt IV, 8
- Cecylia Renata królowa polska II, 4
 Chrystian biskup pruski II
Cichoniowski Stanisław malarz z Chełmna 41, 44
 Czapscy 2, 3, 46, 47, 52
 Czapski Jan Ansgary wojewoda chełmiński, podskarbi wielki koronny 47
 Czapski Tomasz Franciszek biskup chełmiński 51
 z Czapskich Płaskowska zob. Płaskowska
- D cecha imienna złotnika brodnickiego 25
Danziger Karol złotnik gdański 52
 Dembowski Antoni biskup płocki 33
 Działyńscy 4
 Działyńska z Górków Katarzyna 7
 Działyński Jan starosta pokrzywnicki i rogoziński, wojewoda chełmiński 34
 Działyński Rafał starosta brodnicki 7, 16, 20, 22
- Elżanowski Krzysztof 2
- Fabijański* Józef malarz 54
- Fellenstein* Mikołaj architekt IV, 16, 19
 Florian biskup płocki 30
 Fredek Stanisław ksiądz 40
 Fryderyk II król pruski 16
 Fryderyk Wilhelm IV król pruski 16
- Gollier* W. ludwisarz gdański 42
Goss Alojzy malarz 41
 z Górków Działyńska zob. Działyńska
 Graykowski Bartłomiej 39
- Han Herman* malarz VIII, 2
Hase Jakub złotnik gdański 42
Hausmann Michał złotnik toruński IX, 2
Hebanowski Stanisław architekt 15
 Heidenreich biskup chełmiński 1
 Hojka ze Smoła 1
- II cecha imienna złotnika toruńskiego 42
- Jabłonowscy 34
 Januszewski Antoni ksiądz 30
 Jezierscy 3
- Kamrowski Jan proboszcz parafii Pokrzydowo 50
 Kisielewski Mateusz proboszcz parafii Lembarg 24
 Konopacki Jan biskup chełmiński 1
 Konrad I książę mazowiecki II
 Konstancja królowa polska II, 4
 Kościelecki Mikołaj wojewoda brzeski, starosta dobrzyński i brodnicki 3
 Kotomierscy 35
 z Kowalskich Borns Józefina zob. Borns
 Kozłowski Marcin proboszcz parafii Lembarg 29, 30
 Kozłowski Mateusz proboszcz parafii Lembarg 42
 Krause F. G. 46
Krieger Franciszek *Fryderyk* ludwisarz toruński 52
 Kriger Jan 26
 Kriger Jerzy 26
- Lasocki Marcin kasztelan sochaczewski 15

- Leszek książę kujawski II
Lulkowski Ignacy malarz 41
Lorenz architekt VII, 34 35
- Lubieński Stanisław biskup
 płocki 32
- Lyskowski Ignacy poseł na sejm
 pruski, działacz Koła Polskiego 43
- Marcinkowski Wawrzyniec 46
 Maria Kazimiera królowa polska 4
- MB cecha imienna złotnika (być może złotnika toruńskiego *Michała Borgontego*) 10, 26
- Mieroszewska Marianna 50
 Mieroszewski Norbert 50
- Mioduski Grzegorz proboszcz parafii Jastrzębie, kanonik pułtuski 36
- Möller Antoni malarz VIII
- Narzymscy VII, 34
 Narzymski Stefan 35
 Niedrowski 46
 Niedrowski Marcin 49
- Obrembski Jan dziekan parafii Górzno 26
- Oernster Z. złotnik gdański X 50
- Orłowski Karol asesor ziemi michałowskiej 42
- z Osieczka Jakub 3
- Ossoliński Jerzy kanclerz 4
- Parzniewski Adam marszałek nadworny królowej Anny Wawózny 20
- Parzniewski Krzysztof administrator Erodnicy 20
- Płaskowska z Czapskich Rozalia starościna brodnicka 10, 13, 15
- Płaskowski Andrzej kanonik chełmiński i warmiński 15
- Płaskowski Józef starosta brodnicki 10, 13, 15
- Płaskowski Wojciech starosta lidzbarski 10
- Rubit Gotze rajca toruński 16
- Rypiński Franciszek proboszcz parafii Płowęż 50
- z Sandomierza Mikołaj proboszcz parafii Brodnica 5
- Scheffler Anna wójtowa z Brzoza 26
- Scheffler Krzysztof wójt z Brzoza 26
- Skomand dowódca Prusów 48
 ze Smolağa Holwig 48
- Staniszewski Józef* złotnik toruński IX, 12, 39
- Strzyżewski* malarz 2
- Sumińscy 34
- Sumowscy 52
- Szczuka Seweryn sufragan chełmiński 51
- Szumborski Bernard dowódca krzyżacki, dzierżawca Brodnicy II, 3, 16
- Szumborski Hynek dzierżawca Brodnicy II, 3, 16
- Szydłowski Franciszek proboszcz parafii Kruszyny 42
- Ścibor biskup płocki 30
- Ślęcki Wojciech proboszcz parafii Górzno 30
- Torwirt Leonard* malarz-konserwator 9
- Trzcinińscy 12
- Trzciniński Cyprian kasztelan rypiński, sędzia michałowski 12
- Trzciniński Łukasz podwojewoda pomorski, sędzia Generalnego Kapturu Warszawskiego 12
- Tuczkowscy 51
- Türck Krzysztof* złotnik gdański 42
- Tyzenhauzowie 46
- Warmbier Chrystian* złotnik gdański IX, 25, 42
- Werner biskup chełmiński 25
- Wojciechowski Stefan* malarz 57
- Wybicy 43/4
- Wybicki Antoni 44
- Zacharek Florian kościelny 50
- Zaluski Andrzej Stanisław biskup chełmiński
- Ziedtke* architekt brodnicki 43
- Zawiraczka Katarzyna 26

POWIAT BRODNICKI

- GRANICA WOJEWÓDZTWA
- - - GRANICA POWIATU
- MIASTO
- WIEŚ

ILUSTRACJE

Fotografie wykonali:

T. CHRZANOWSKI (fig. 3, 4, 6—14, 19, 24—5, 27, 30, 38—9, 43, 45, 49, 52, 56—60, 63, 65, 67, 69, 75, 77, 80, 82—4, 88—98, 112—3, 117, 122—6, 128—32, 135—6, 139—41, 143—4, 146, 149—52, 155—7, 161—2, 164, 166, 170, 172—3, 175, 177—9, 182, 184, 186, 188, 190—200, 202, 204);
M. KORNECKI (fig. 2, 5, 15—8, 20—3, 26, 28—9, 31—4, 36—7, 40—2, 44, 47—8, 50—1, 53—5, 61—2, 64, 66, 68, 70—9, 81, 85—7, 99—111, 114—6, 118—21, 127, 133—4, 137—8, 142, 145, 147—8, 153—4, 158—60, 163, 165, 167—9, 171, 174, 176, 180—1, 183, 185, 187, 189, 201, 203, 205—6);
Z. SIEMASZKO, ze zbiorów OŚRODKA DOKUMENTACJI ZABYTKÓW W WARSZAWIE (fig. 1, 35, 46).

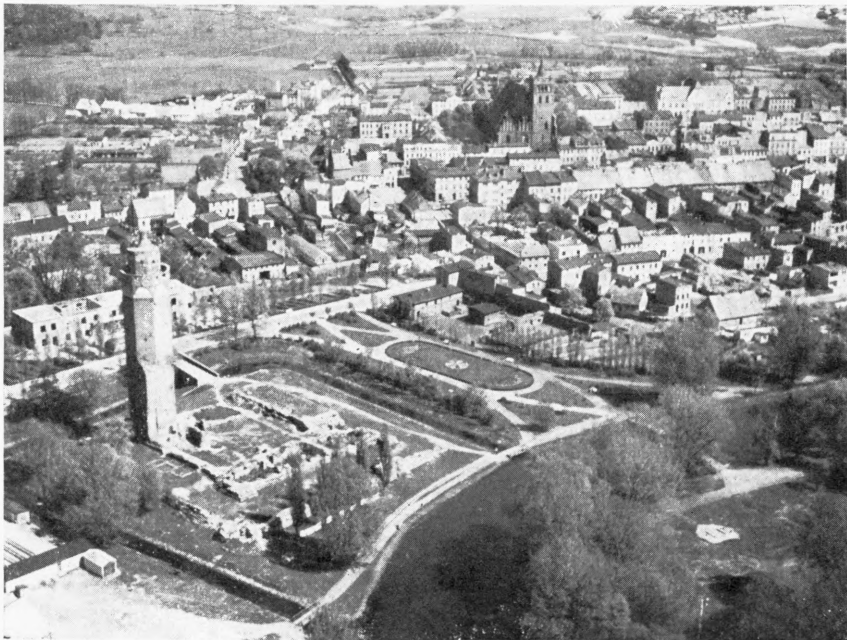

Fig. 1. Brodnica, widok zamku i miasta od pd.-zach. (s. 3).

Fig. 2. Brodnica, kościół par. 1285—1320 i 1340—70. Widok od wsch. (s. 5)

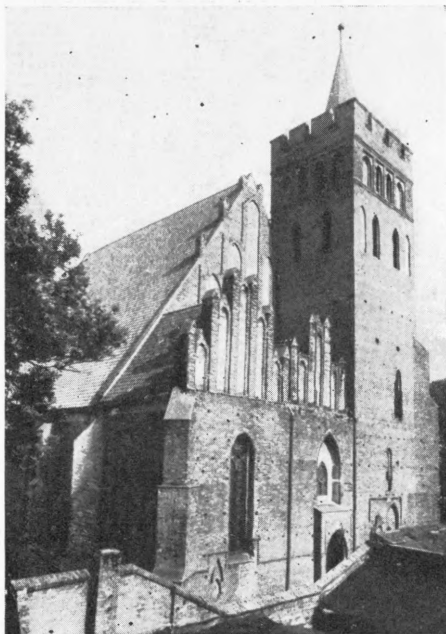

Fig. 3. Brodnica, kościół par. 1285—1320
i 1340—70. Elewacja zach. (s. 5, 8).

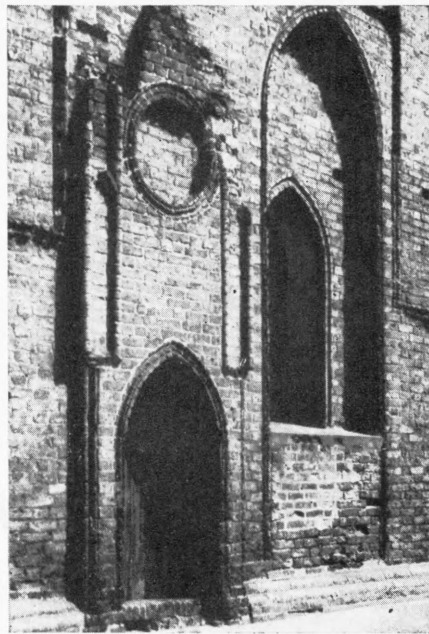

Fig. 4. Brodnica, kościół par. Fragment
elewacji kaplicy Krzyża Sw. ok. 1370
(s. 9).

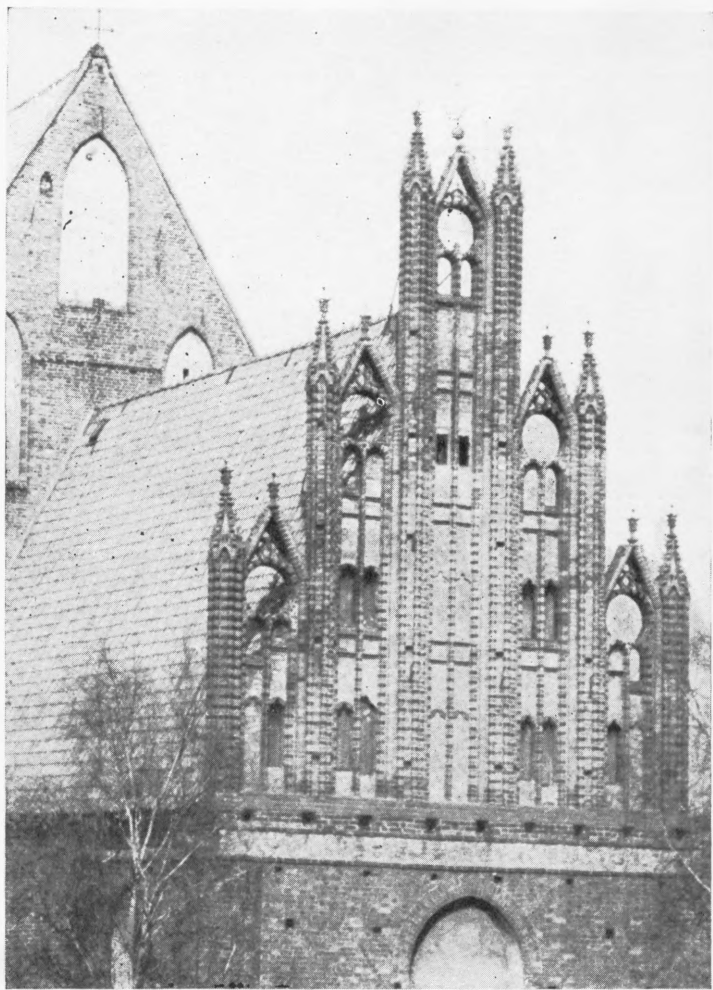

Fig. 5. Brodnica, kościół par. Szczyt prezbiterium ok. 1370 i 1907 (s. 8).

Fig. 6. Brodnica, kościół par. 1285—1320 i 1340—70. Wnętrze (s. 6).

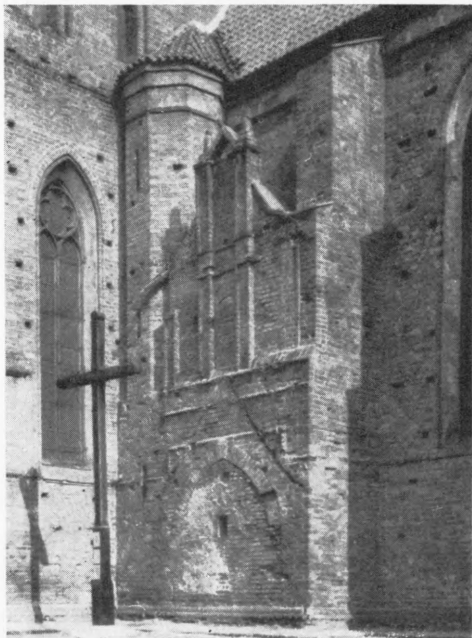

Fig. 7. Brodnica, kościół par. Kruchta pd. przy prezbiterium przed 1320 i w. XVI/XVII (s. 8).

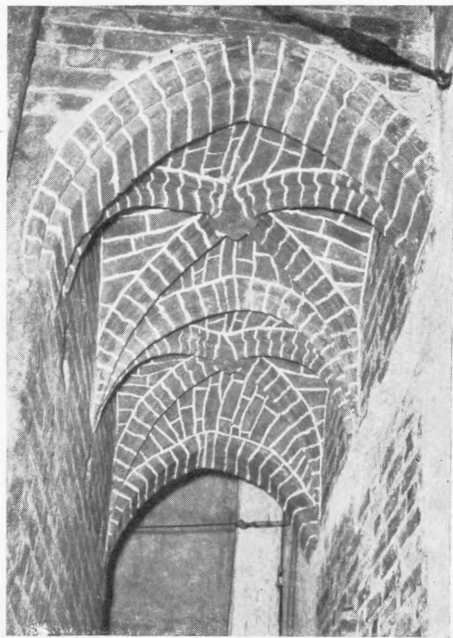

Fig. 8. Brodnica, kościół par. Przesklepienie za ołtarzem głównym, ok. poł. w. XIV (s. 9).

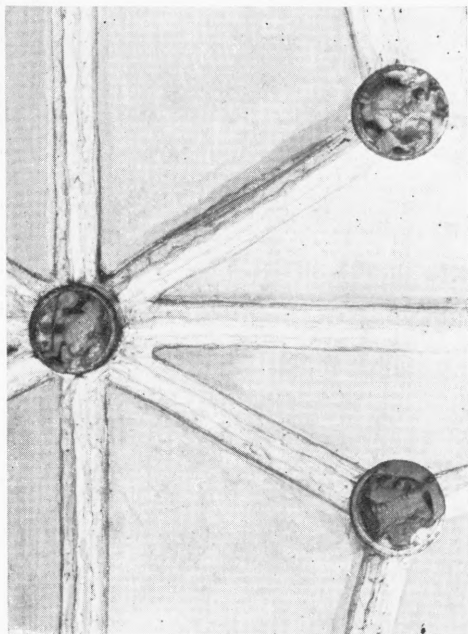

Fig. 9. Brodnica, kościół par. Fragment sklepienia nawy gł. z trzema zwornikami 3. ćw. w. XIV (s. 6).

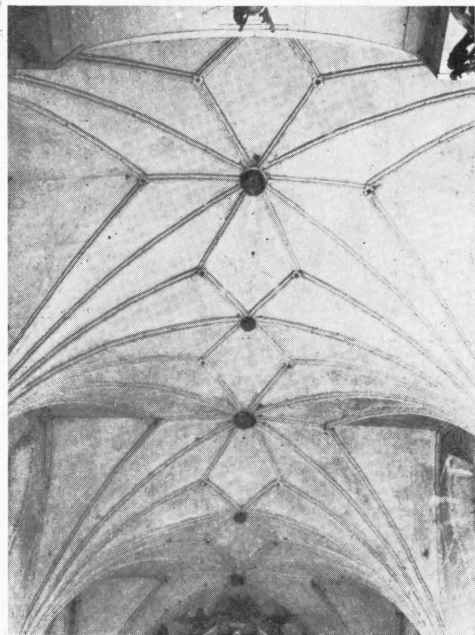

Fig. 10. Brodnica, kościół par. Sklepienie prezbiterium 3. ćw. w. XIV (s. 6).

Fig. 11. Brodnica, kościół par.
Zwornik ze Zwiastowaniem 3.
ćw. w. XIV (s. 6).

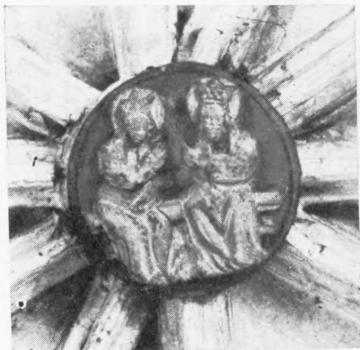

Fig. 12. Brodnica, kościół par.
Zwornik z Koronacją NPMarii
3. ćw. w. XIV (s. 6).

Fig. 13. Brodnica, kościół par.
Zwornik z Matką Boską z Dzie-
ciątkiem 3. ćw. w. XIV (s. 6).

Fig. 14. Brodnica, kościół par.
Zwornik ze św. Katarzyną 3.
ćw. w. XIV (s. 6).

Fig. 15. Brodnica, kościół par.
Wspornik w nawie 3. ćw. w.
XIV (s. 7).

Fig. 16. Brodnica, kościół par.
Wspornik w prezbiterium 3.
ćw. w. XIV (s. 7)

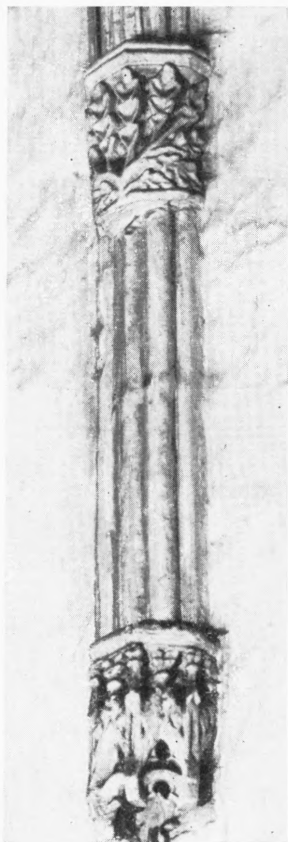

Fig. 17. Brodnica, kościół par.
Słuszka w prezbiterium
3. ćw. w. XIV (s. 6).

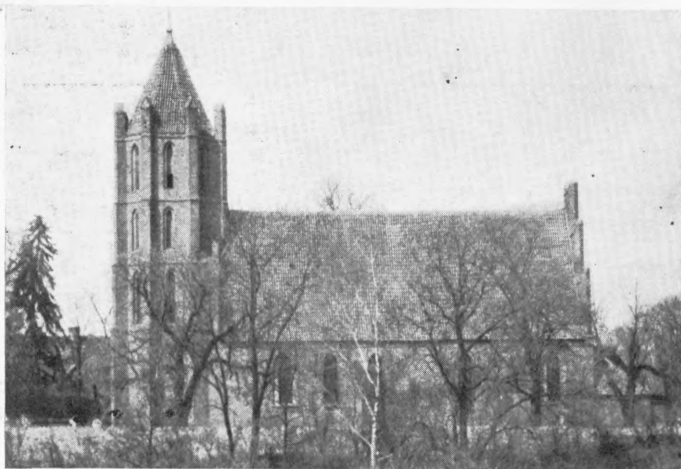

Fig. 18. Lembarg, kościół par. pocz. w. XIV. Widok od pd. (s. 39)

Fig. 19. Kruszyny, kościół par. 1. poł. w. XIV. Widok od pd. (s. 37).

Fig. 20. Zmijewo, kościół par. 1. poł. w. XIV. Widok od pd.-zach. (s. 55).

Fig. 21. Gorczyca, kościół par. po 1317. Widok od pd.-wsch.. (s. 28).

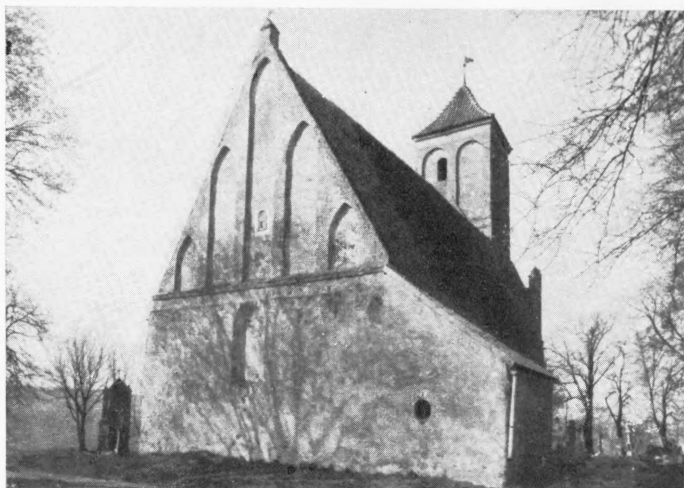

Fig. 22. Cielęta, kościół par. 1. poł. w. XIV (?). Widok od pn.-wsch.
(s. 26).

Fig. 23. Nieżywiec, kościół par. 1. poł. w. XIV. Widok od pn.-wsch.
(s. 44).

Fig. 24. Brudzewy, kościół fil. 1. poł. w. XIV. Widok od wsch. (s. 24).

Fig. 25. Bobrowo, kościół par. ok. 1260, pocz. w. XIV, wieża 1. poł. w. XVII. Widok od pd. (s. 1).

Fig. 26. Lembarg, wieża kościoła par.
pocz. w. XIV (s. 41).

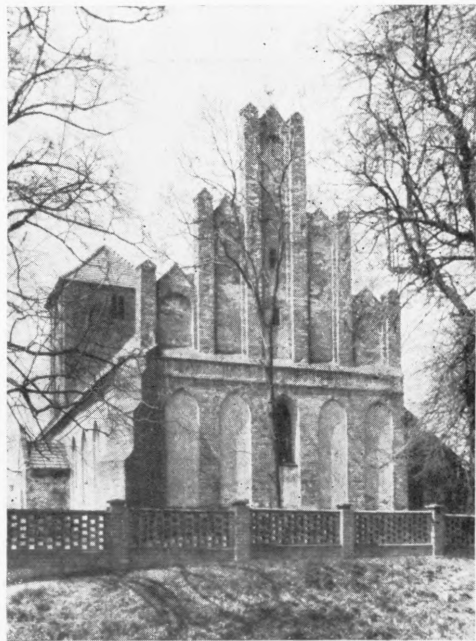

Fig. 27. Żmijewo, kościół par. 1. poł. w. XIV.
Elewacja wsch. (s. 56).

Fig. 28. Brudzawy, kościół fil. 1. poł. w. XIV. Widok od zach. (s. 24).

Fig. 29. Szczuka, kościół par. 1. poł. w. XIV. Widok od zach. (s. 52)

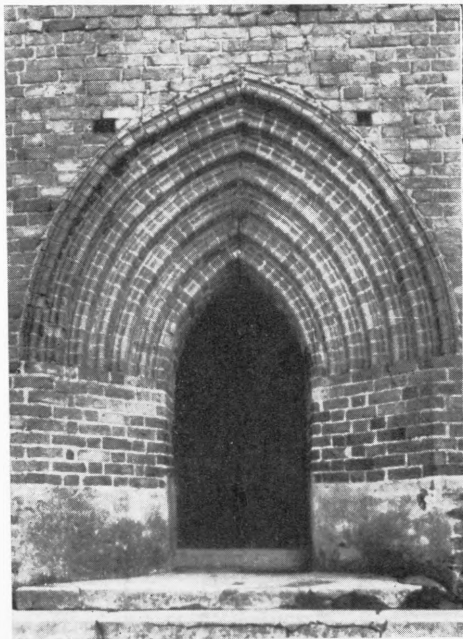

Fig. 30. Nieżywiec, kościół par. Portal zach.
1. poł. w. XIV (s. 45).

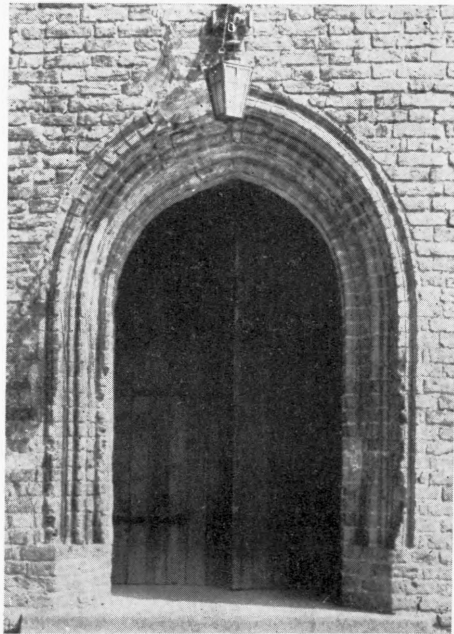

Fig. 31. Żmijewo, kościół par. Portal zach.
1. poł. w. XIV (s. 56).

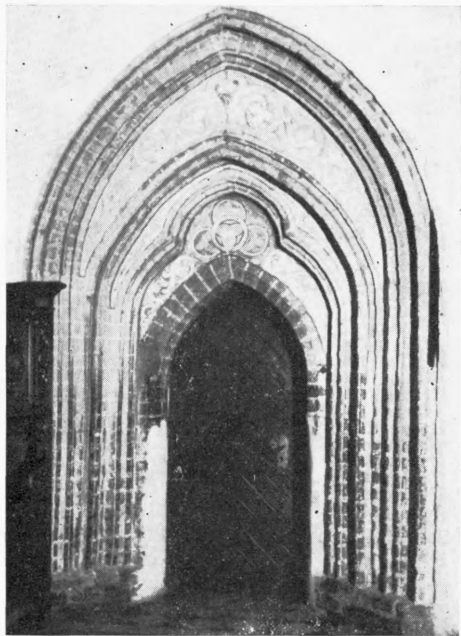

Fig. 32. Brodnica, kościół par. Portal do zakrystii przed 1320 (s. 7).

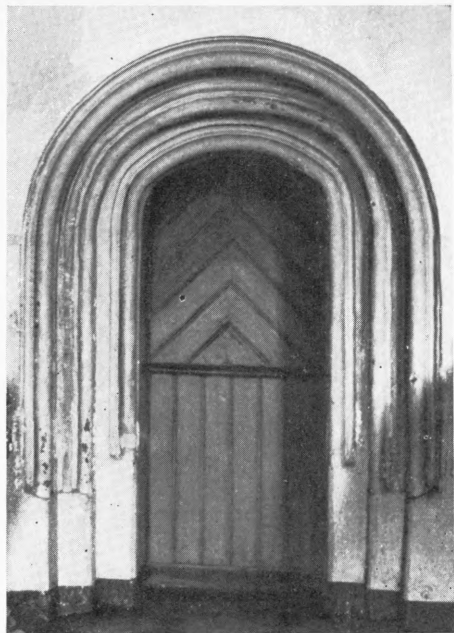

Fig. 33. Nieżywiec, kościół par. Portal do zakrystii w. XV/XVI (?) (s. 44).

Fig. 34. Brodnica, kościół 1751—61 i klasztor poreformacki po 1769.
Widok od pn. (s. 13).

Fig. 35. Brodnica, kościół 1751—61 i klasztor poreformacki po 1769.
Widok od pd.-zach. (s. 13).

Fig. 36. Górzno, kościół par. 1765—1812. Widok od pn.-zach. (s. 30).

Fig. 37. Górzno, kościół par. 1765—1812. Wnętrze (s. 30).

Fig. 38. Górzno, kościół par. 1765—1812, nadbudowa wież ok. poł. w. XIX. Widok od zach. (s. 30).

Fig. 39. Jabłonowo, kościół św. Wojciecha 1864 arch. Lorenz (?). Widok od zach. (s. 34).

Fig. 40. Radoszki, kościół par. 1717. Widok od pd. (s. 50).

Fig. 41. Grążawy, kościół par. 1752 i 1886. Widok od wsch. (s. 33).

Fig. 42. Szczutowo, kościół fil. 1707. Widok od pn.-zach. (s. 53).

Fig. 43. Brzozie, kościół par. 1826 i 2. poł. w. XIX. Widok od pn.-wsch. (s. 25).

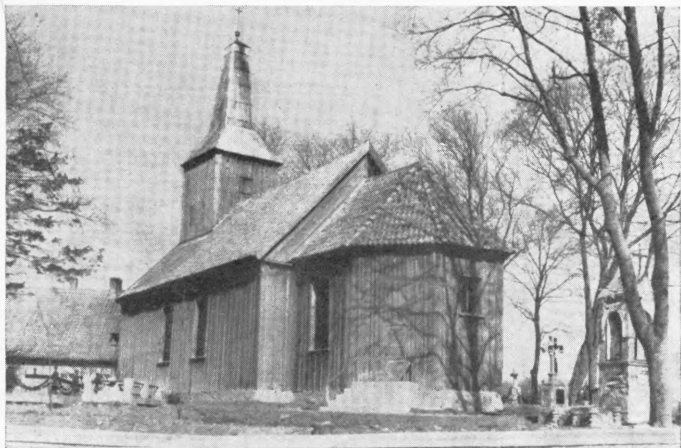

Fig. 44. Jastrzębie, kościół par. 1821. Widok od pd.-wsch. (s. 36).

Fig. 45. Górale, kościół par. 1723—4. Widok od pd. (s. 29).

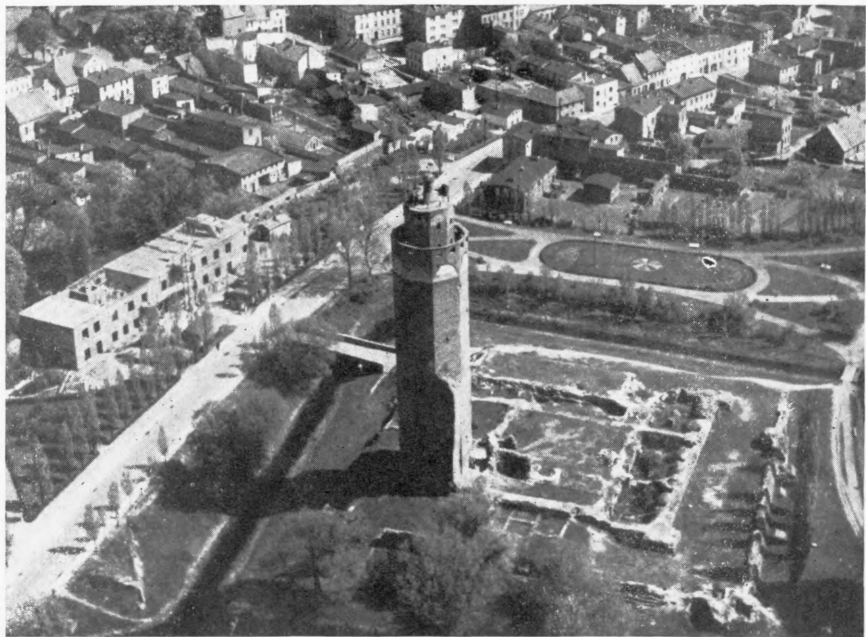

Fig. 46. Brodnica. zamek 1312—30 i pałac Anny Wazówny po 1550, 1605—25, 1678—98 i 1960—70. Widok od pn.-zach. (s. 16, 20).

Fig. 47. Brodnica, fortyfikacje przedzamcza 1. poł. w. XIV z basteją po 1415 (?). Widok od zach. (s. 19).

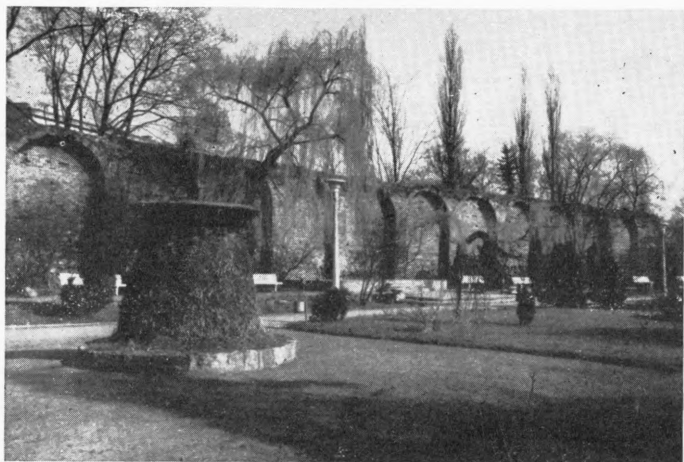

Fig. 48. Brodnica, fortyfikacje przedzamcza 1. poł. w. XIV. Widok od wewnątrz (s. 19).

Fig. 49. Brodnica, wieża zamku 1312—27. Widok od pn.-wsch. (s. 18).

Fig. 50. Brodnica, reszty szczytu i wieżyczka dawnego ratusza koniec w. XIV lub pocz. w. XV (s. 21).

Fig. 51. Brodnica, wieża bramy Mazurskiej
ok. 1370 (s. 21).

Fig. 52. Brodnica, brama Kamienna 1310—30
i ok. 1370 (s. 20).

Fig. 53. Nowa Wieś Szlachecka, dwór w. XV/XVI, 2. poł. w. XVII i 1. poł. w. XVIII. Widok od pn. (s. 46).

Fig. 54. Jabłonowo, pałac 1853, arch. *Lorenz*. Widok od pn.-zach. (s. 35).

Fig. 55. Grążawy, chałupa nr 10, w. XIX (s. 34).

Fig. 56. Szczuka, chałupa nr 42, w. XVIII/XIX (s. 53).

Fig. 57. Radoszki, kościół par. Ołtarz boczny 1637 i ok. 1700 (s. 51).

Fig. 58. Żmijewo, kościół par. Ołtarz główny 1. poł. w. XVII (s. 57).

Fig. 59. Radoszki, kościół par. Ołtarz boczny 2. ćw. w. XVII (s. 51).

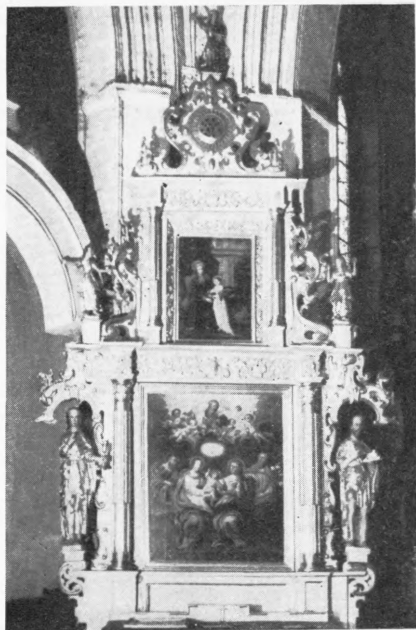

Fig. 60. Brodnica, kościół par. Ołtarz boczny ok. poł. w. XVII (s. 10).

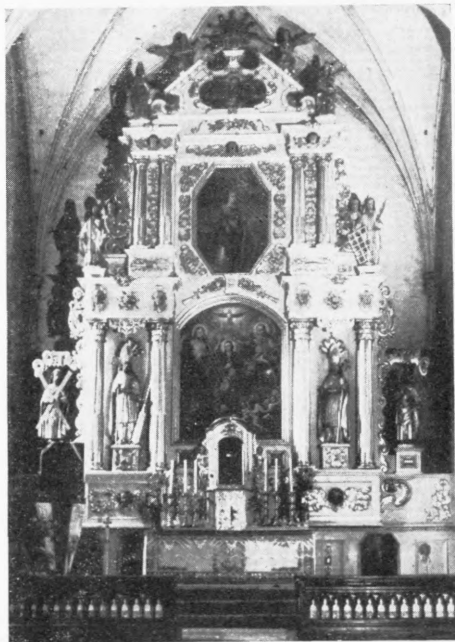

Fig. 61. Brodnica, kościół par. Ołtarz główny
ok. poł. w. XVII (s. 9).

Fig. 62. Piowez, kościół par. Ołtarz główny
1678 (?) (s. 49).

Fig. 63. Szczutowo, kościół fil.
Ołtarz boczny pocz. w. XVII,
ok. poł. w. XVII i 1842 (s. 54).

Fig. 64. Szczutowo, kościół fil.
Ołtarz boczny 1. poł. w. XVII
i ok. poł. w. XIX (s. 54).

Fig. 65. Górzno, kościół par.
Ołtarz boczny 2. poł. w. XVIII
(s. 31).

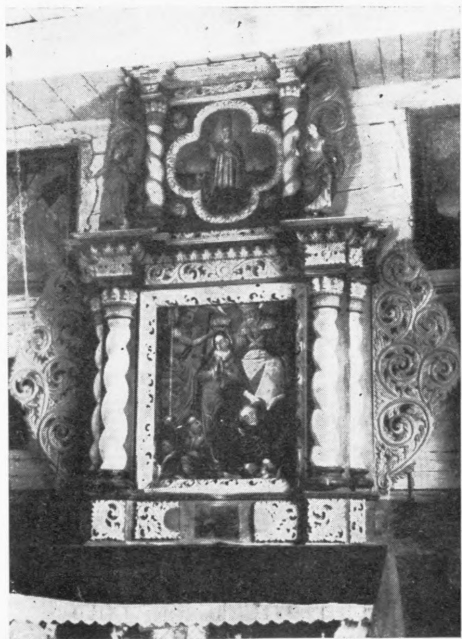

Fig. 66. Szczutowo, kościół fil. Ołtarz główny pocz. w. XVIII (s. 54).

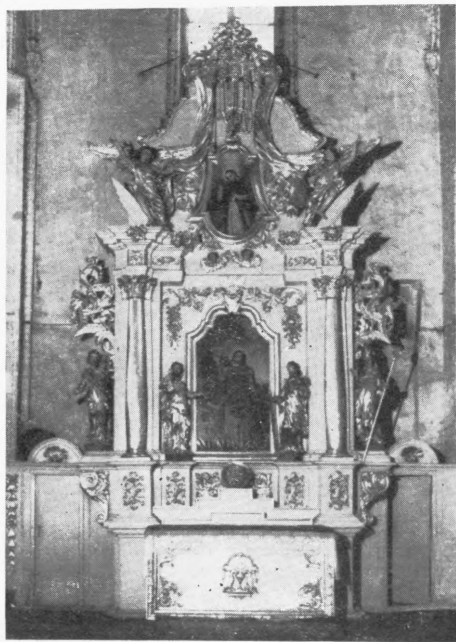

Fig. 67. Bobrowo, kościół par. Ołtarz główny 1. ćw. w. XVIII (s. 2).

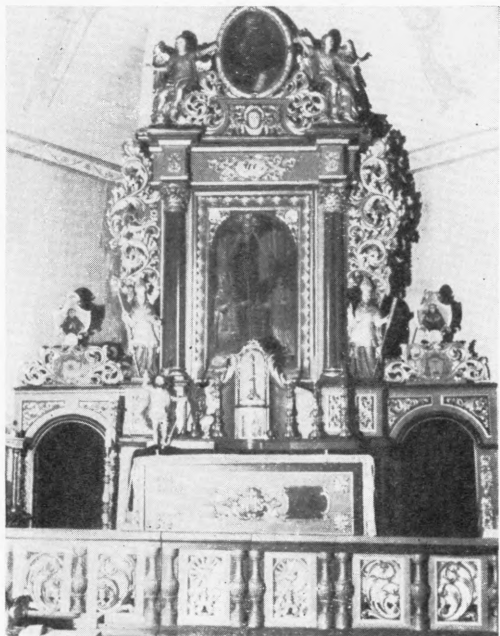

Fig. 68. Radoszki, kościół par. Ołtarz główny
ok. 1730 (s. 51).

Fig. 69. Brodnica, kościół par. Ołtarz boczny
ok. 1730 (s. 10).

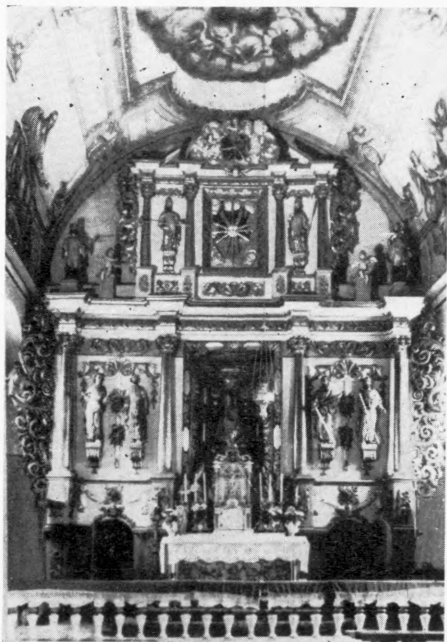

Fig. 70. Lembarg, kościół par. Ołtarz główny ok. 1730 (s. 41).

Fig. 71. Brodnica, kościół poreformacki. Ołtarz boczny po 1761 (s. 14).

Fig. 72. Brodnica, kościół par. Ołtarz boczny 3. ćw. w. XVIII (s. 11).

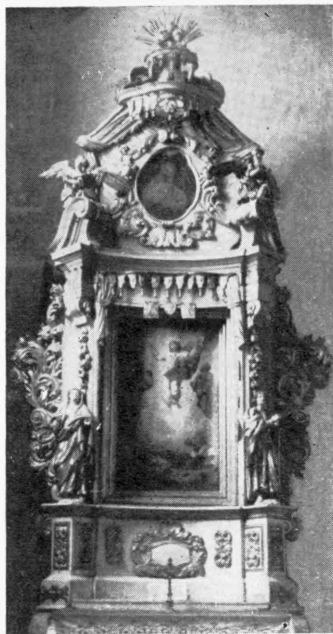

Fig. 73. Brodnica, kościół par. Ołtarz boczny ok. poł. w. XVIII (s. 10)

Fig. 74. Płowęż, kościół par. Ołtarz boczny 1760 (s. 49).

Fig. 75. Szczuka, kościół par. Ołtarz główny ok. 1730 (s. 53).

Fig. 76. Nieżywiec, kościół par. Ołtarz główny po 1730 (s. 45).

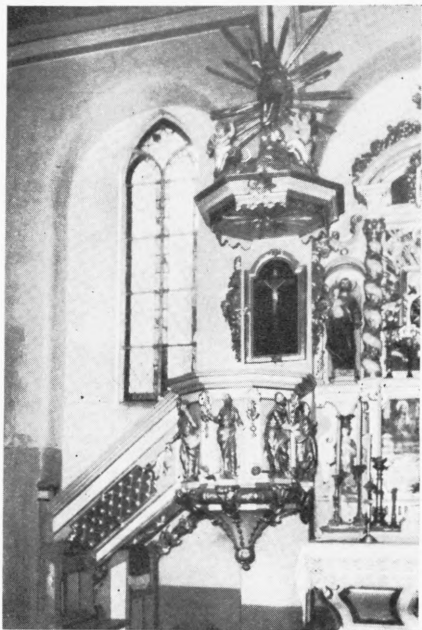

Fig. 77. Lemberg, kościół par. Ambona
ok. poł. w. XVIII (s. 42).

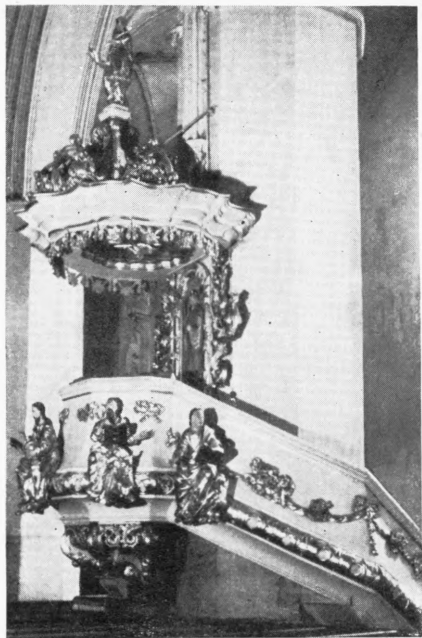

Fig. 78. Brodnica, kościół par. Ambona
2. ćw. w. XVIII (s. 11).

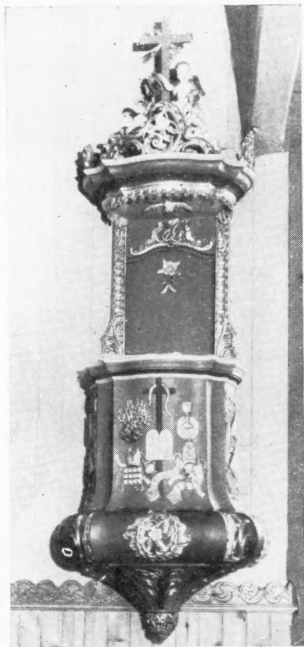

Fig. 79. Radoszki, kościół par. Ambona 2. poł. w. XVIII (s. 51)

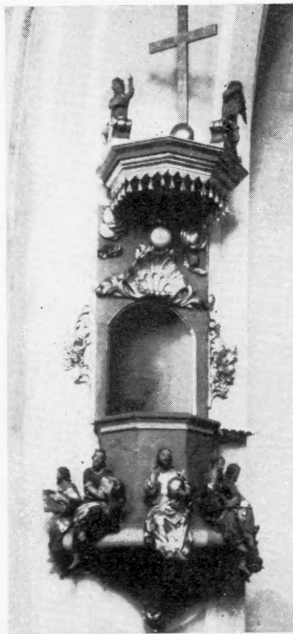

Fig. 80. Górzno, kościół par. Ambona 2. poł. w. XVIII (s. 31).

Fig. 81. Cieleta, kościół par. Ambona 2. poł. w. XVIII (s. 27).

Fig. 82. Kruszyny, kościół
par. Chrzeźlnica 2. poł. w.
XVIII (s. 39)

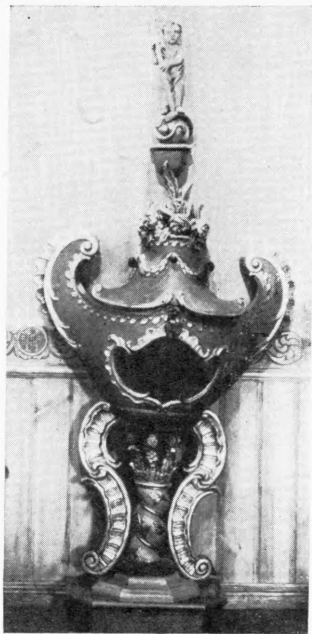

Fig. 83. Radoszki, kościół
par. Chrzeźlnica 2. poł. w.
XVIII (s. 51).

Fig. 84. Lembarg, kościół
par. Chrzeźlnica 2. poł. w.
XVIII (s. 42).

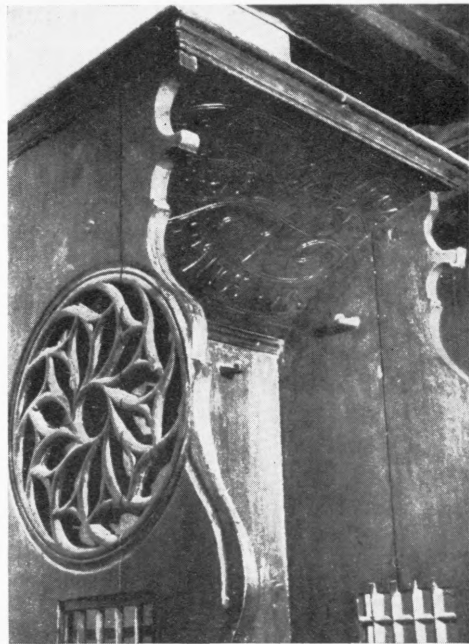

Fig. 85. Żmijewo, kościół par. Konfesjonał z fragmentami ok. 1539 (s. 57).

Fig. 86. Brodnica, kościół par. Kropielnica w. XIV—XV (s. 11).

Fig. 87. Kruszyny, kościół par. Szafa gdańska koniec w. XVII (s. 39).

Fig. 88. Brodnica, drzwi domu ul. Przedzamcze nr 5, 1. poł. w. XIX (s. 23).

Fig. 89. Brodnica, kościół poreformacki. Zwieńczenie ołtarza głównego po 1761 (s. 14).

Fig. 90. Mszanno, kościół par. Dawne zwieńczenie ołtarzowe z obrazem Matki Boskiej z Dzieciątkiem pocz. w. XVIII (s. 43).

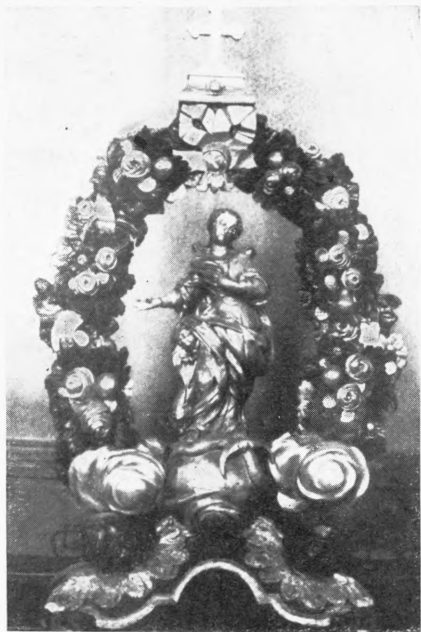

Fig. 91. Pokrzydowo, kościół par. Fere-
tron 2. poł. w. XVIII (s. 50).

Fig. 92. Pokrzydowo, kościół par. Fere-
tron ok. poł. w. XIX (s. 50).

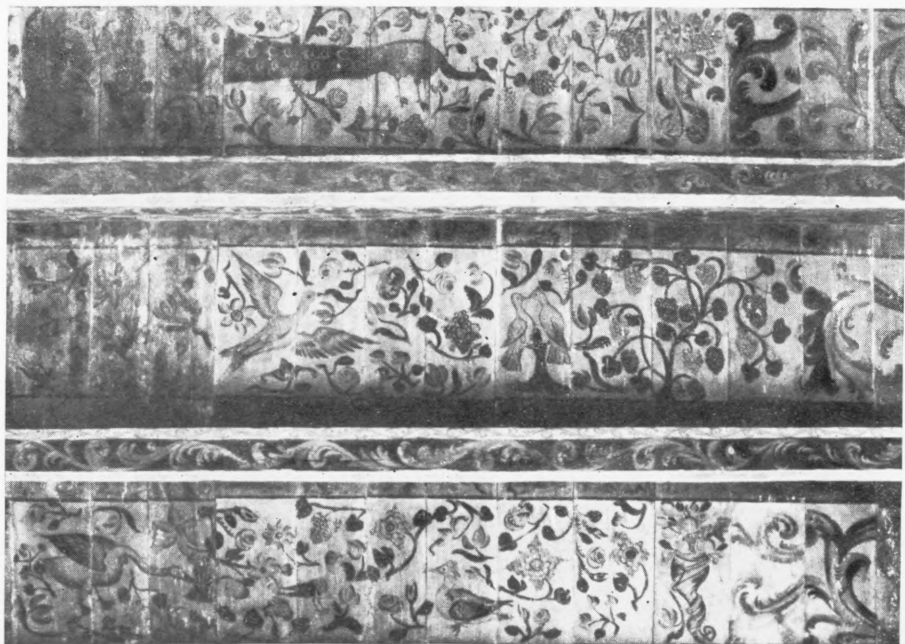

Fig. 93. Nowa Wieś Szlachecka, dwór. Strop polichromowany sali parteru w. XVII/XVIII (s. 48).

Fig. 94. Nowa Wieś Szlachecka, dwór. Strop polichromowany w sieni w. XVII/XVIII (s. 48).

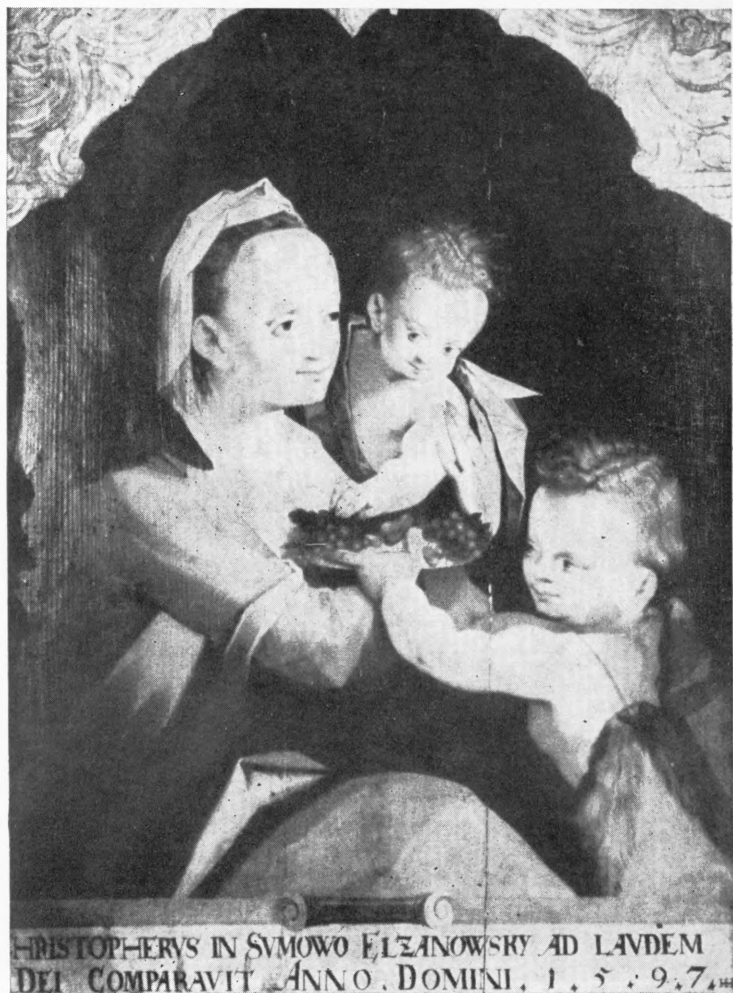

Fig. 95. Bobrowo, kościół par. Obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem i św. Janem Chrzcicielem mal. H. Han 1597 (s. 2).

Fig. 96. Brodnica, kościół franciszkanów. Obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem ok. poł. w. XVII (s. 15).

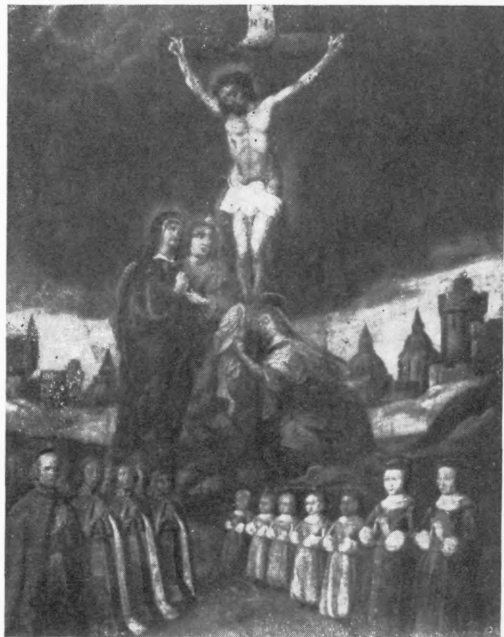

Fig. 97. Brodnica, kościół par. Obraz Ukrzyżowania 1. poł. w. XVII (s. 11).

Fig. 98. Brodnica, kościół par. Obraz św. Michała Archanioła 1. poł. w. XVII (s. 11).

Fig. 99. Szczutowo, kościół fil. Obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem i św. Janem oraz fundatorem pocz. w. XVII (s. 54).

Fig. 100. Szczutowo, kościół fil. Obraz Koronacji NPMarii pocz. w. XVII (s. 54).

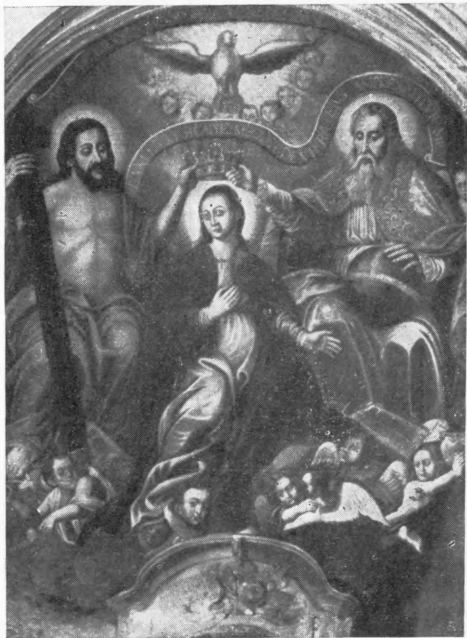

Fig. 101. Brodnica, kościół par. Obraz Koronacji NPMarii ok. poł. w. XVII (s. 10).

Fig. 102. Brodnica, kościół par. Obraz Sw. Rodziny ok. poł. w. XVII (s. 10).

Fig. 103. Grażawy, kościół par. Obraz św. Stanisława ok. 1600 (s. 33).

Fig. 104. Grażawy, kościół par. Obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem ok. poł. w. XVII (s. 33).

Fig. 105. Radoszki, kościół par. Obraz św. Mikołaja (?) i Wawrzyńca koniec w. XVII (s. 51).

Fig. 106. Radoszki, kościół par. Obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem ok. 1637 (s. 51).

Fig. 107. Górzno, kościół par. Obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem 1. poł. w. XVII, sukienka 2. poł. w. XVIII (s. 31).

Fig. 108. Płowęż, kościół par. Obraz św. Kazimierza ok. 1760 (s. 49).

Fig. 109. Płowęż, kościół par. Obraz św. Andrzeja i Tomasza ok. 1760 (s. 49).

Fig. 110. Radoszki, kościół par. Predella ze sceną Hołdu pasterczy
2. ćw. w. XVII (s. 51).

Fig. 111. Płowęż, kościół par. Obraz śś. Mikołajaja i Huberta ok. 1760
(s. 49).

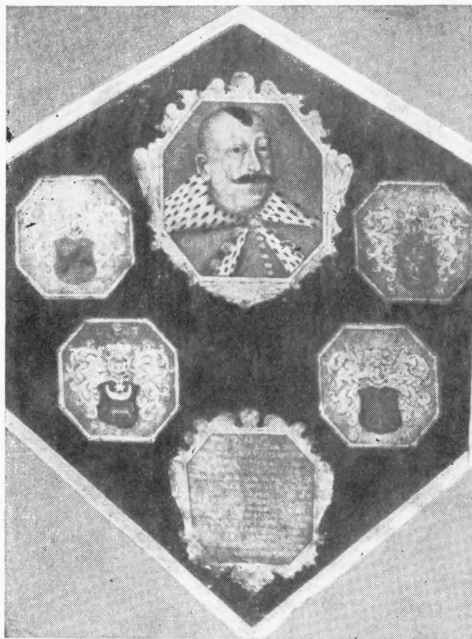

Fig. 112. Brodnica, kościół par. Epitafium Łukasza Trzcíńskiego (zm. 1652) (s. 12).

Fig. 113. Brodnica, kościół par. Epitafium Cypriana Trzcíńskiego (zm. 1682) (s. 12).

Fig. 114. Brodnica, kościół par.
Rzeźba św. Barbary 3. ćw. w.
XIV (s. 7).

Fig. 115. Brodnica, kościół par.
Rzeźba św. Jakuba St. 3. ćw.
w. XIV (s. 7).

Fig. 116. Brodnica, kościół par.
Rzeźba św. Piotra 3. ćw. w.
XIV (s. 7).

Fig. 117. Brodnica, kościół par.
Rzeźba św. Jakuba Mł. 3. ćw.
w. XIV (s. 7).

Fig. 118. Brodnica, kościół par.
Rzeźba św. Szymona 3. ćw. w.
XIV (s. 7).

Fig. 119. Brodnica, kościół par.
Rzeźba św. Bartłomieja 3. ćw.
w. XIV (s. 7).

Fig. 120. Brodnica, kościół par.
Rzeźba św. Judy Tadeusza 3.
ćw. w. XIV (s. 7).

Fig. 121. Brodnica, kościół par.
Rzeźba św. Filipa 3. ćw. w.
XIV (s. 7).

Fig. 122. Brodnica, kościół par.
Rzeźba św. Jana Ewangelisty
3. ćw. w. XIV (s. 7).

Fig. 123. Brodnica, kościół par.
Rzeźba św. Mateusza 3. ćw.
w. XIV (s. 7).

Fig. 124. Zmijewo, kościół par.
Rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem w. XIV/XV (s. 57)

Fig. 125. Zmijewo, kościół par.
Rzeźba Chrystusa Zmartwych-
wstałego w. XIV/XV (s. 57).

Fig 126. Zmijewo, kościół par. Krucyfiks 2. poł. w. XIV (s. 57).

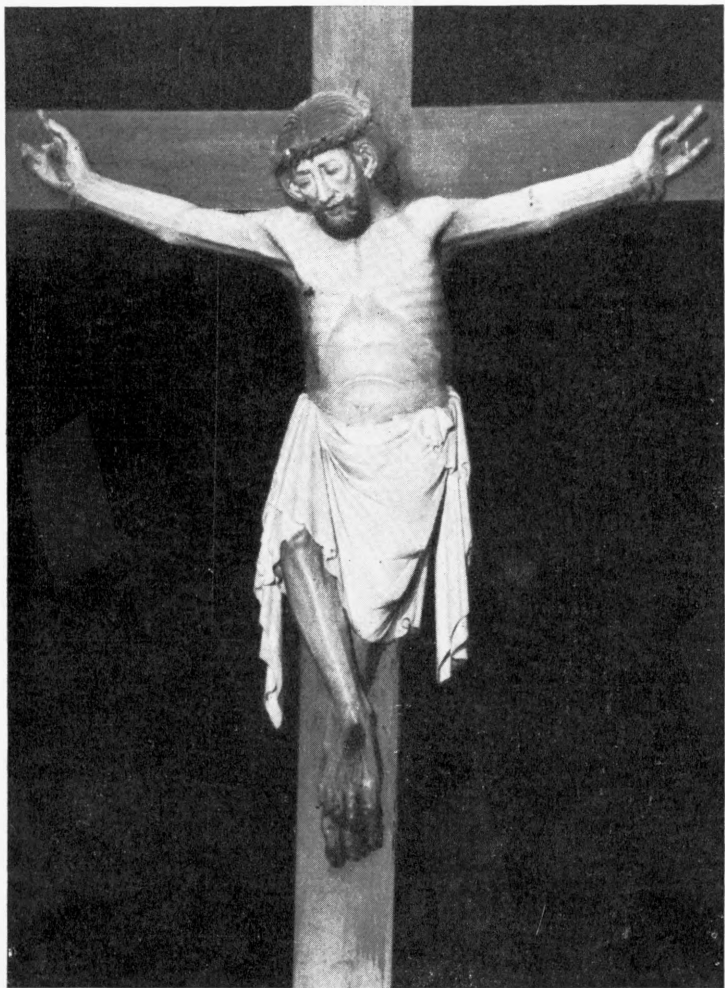

Fig. 127. Brodnica, kościół par. Krucyfiks 3. ćw. w. XIV (s. 11).

Fig. 128. Szczutowo, kościół fil. Krucyfiks
2. poł w. XIV (s. 54).

Fig. 129. Lembarg, kościół par. Krucyfiks w.
XIV/XV (?) (s. 42).

Fig. 130. Zmijewo, kościół par. Rzeźba św. Barbary w. XIV/XV (s. 57)

Fig. 131. Radoszki, kościół par. Rzeźba Chrystusa ukazującego rany. Kcniec w. XIV (s. 51).

Fig. 132. Zmijewo, kościół par. Rzeźba św. Jana Chrzciciela w. XIV/XV (s. 57).

Fig. 133. Brodnica, kościół par. Rzeźba Głowy św. Jana Chrzciciela na misie koniec w. XIV (s. 12).

Fig. 134. Nieżywiec, kościół par. Rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem koniec w. XV (s. 45).

Fig. 135. Lembarg, kościół par. Rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem ok. 1520—30 (s. 41).

Fig. 136. Radoszki, plebania. Rzeźba hermy św. Augustyna 1. poł. w. XVI (s. 52).

Fig. 137. Nieżywieć, kościół par. Rzeźba św. Jana Chrzciciela koniec w. XV (s. 45).

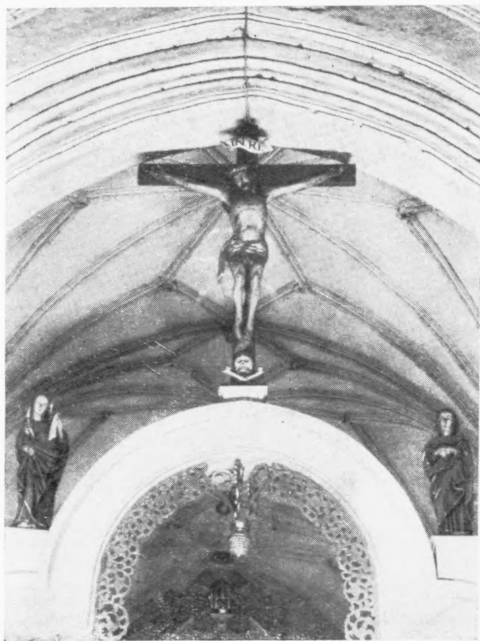

Fig. 138. Brodnica, kościół par. Grupa Ukrzyżowania w tęczy pocz. w. XVI (s. 7).

Fig. 139. Nieżywiec, kościół par. Krucyfiks. w. XVI/XVII, rzeźby św. Jana Ewangelisty koniec w. XV, Matki Boskiej Bolesnej w. XIX/XX (s. 45).

Fig. 140. Radoszki, kościół par. Krucyfiks ok. poł. w. XVII (s. 52).

Fig. 141. Górzno, kościół par. Grupa Ukrzyżowania 2. poł. w. XVIII (s. 32).

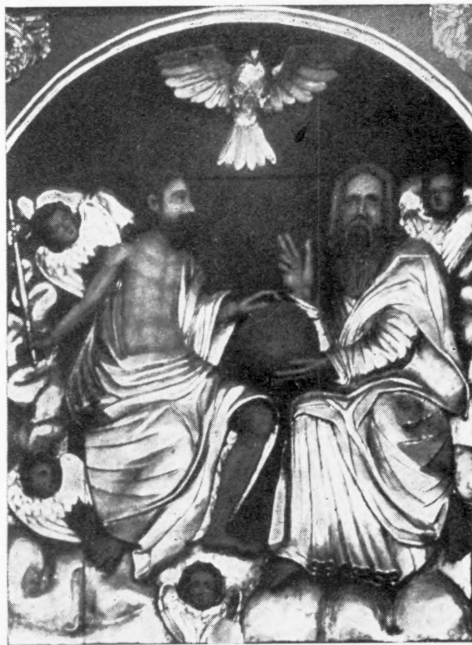

Fig. 142. Płowęż, kościół par. Plaskorzeźba Trójcy Sw. 1678 (?) (s. 49).

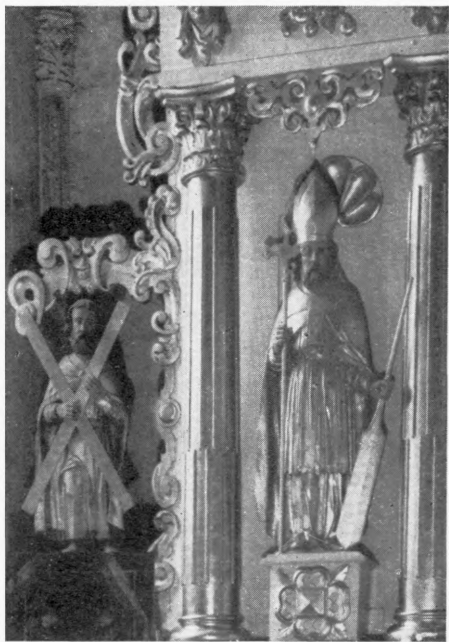

Fig. 143. Brodnica, kościół par. Rzeźby śś. Andrzeja i Wojciecha ok. poł. w. XVII (s. 10).

Fig. 144. Brodnica, kościół par. Rzeźba św. Jana Chrzciela ok. poł. w. XVII (s. 10).

Fig. 145. Brodnica, kościół par. Rzeźba św. Stanisława bpa ok. poł. w. XVII (s. 10).

Fig. 146. Brodnica, kościół par. Rzeźba św. Jana Ewangelisty ok. poł. w. XVII (s. 10).

Fig. 147. Górzno, kościół par. Plaskorzeźba św. bpa 2. poł. w. XVIII (s. 31).

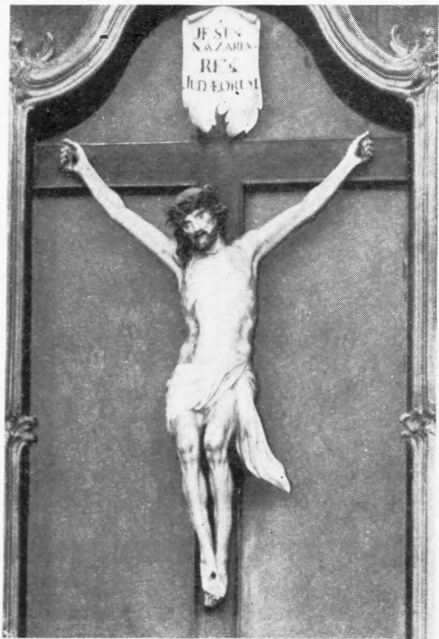

Fig. 148. Brodnica, kościół poreformacki. Krucyfiks po 1761 (s. 14).

Fig. 149. Brodnica, kościół par. Rzeźba św. Katarzyny 1. poł. w. XVIII (s. 10).

Fig. 150. Lembarg, kościół par. Rzeźba św. Michała Archanioła ok. 1730 (s. 42).

Fig. 151. Lembarg, kościół par. Rzeźba św. Walentego ok. 1730 (s. 41).

Fig. 152. Zmijewo, kościół par. Rzeźba św. Katarzyny (?) 2. ćw. w. XVIII (s. 57).

Fig. 153. Brodnica, kościół par. Rzeźba św. Barbary 3. ćw. w. XVIII (s. 11).

Fig. 154. Brodnica, kościół par. Rzeźba anioła z atrybutem św. Barbary 3. ćw. w. XVIII (s. 11).

Fig. 155. Brodnica, kościół par.
Rzeźba św. Józefa ok.
1730 (s. 11).

Fig. 156. Lembarg, kościół par.
Rzeźba św. Pawła ok. 1730
(s. 41).

Fig. 157. Lembarg, kościół par.
Rzeźba św. Judy Tadeusza ok. 1730
(s. 42).

Fig. 158. Brodnica, kościół poreformacki.
Rzeźba Michała Archanioła po 1761 (s. 14).

Fig. 159. Brodnica, kościół poreformacki.
Krucyfiks ok. 1770 (s. 15).

Fig. 160. Brodnica, kościół poreformacki.
Rzeźba Anioła Stróża po 1761 (s. 14).

Fig. 161. Brodnica, kościół poreformacki.
Rzeźba Archanioła Rafaela po 1761 (s. 14).

Fig. 162. Nieżywieć, kościół par.
Rzeźba św. Joachima po 1730
(s. 45).

Fig. 163. Płoweź, kościół
par. Rzeźba NPMarii Niepo-
kalanie Poczętej 2. poł. w.
XVIII (s. 49).

Fig. 164. Nieżywieć, kościół par.
Rzeźba św. Piotra po 1730
(s. 45).

Fig. 165. Górale, kościół par. Rzeźba św. Jerzego 2. poł. w. XVII (s. 30).

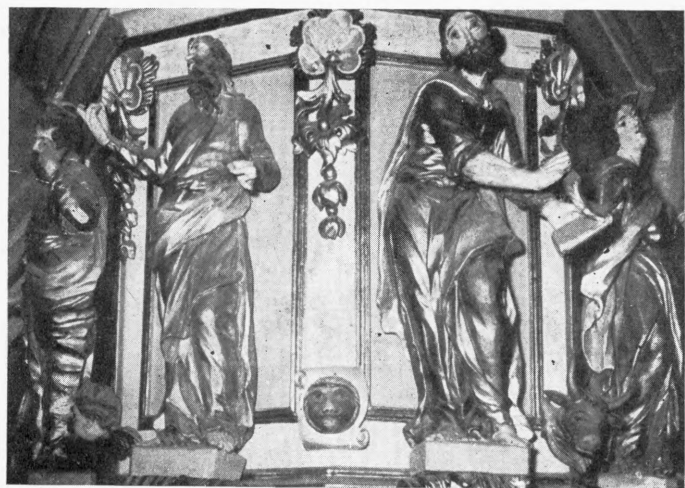

Fig. 166. Lembarg, kościół par. Rzeźby czterech ewangelistów ok. poł. w. XVIII (s. 42).

Fig. 167. Nieżywieć, kościół par.
Rzeźba Chrystusa Zmartwych-
wstałego 1. poł w. XIX (s. 45).

Fig. 168. Radoszki, kościół par. Krucy-
fiks w. XVIII (s. 51).

Fig. 169. Gorzenica, kościół
par. Rzeźba Chrystusa Zmar-
twychwstałego 2. poł. w. XVIII
(s. 29).

Fig. 170. Górzno, plebania.
Rzeźba św. Rocna w. XIX
(s. 32).

Fig. 171. Nieżywięc, plebania.
Rzeźba Pietą w. XIX
(s. 49).

Fig. 172. Górzno, plebania.
Rzeźba św. Rozalii w. XIX
(s. 32).

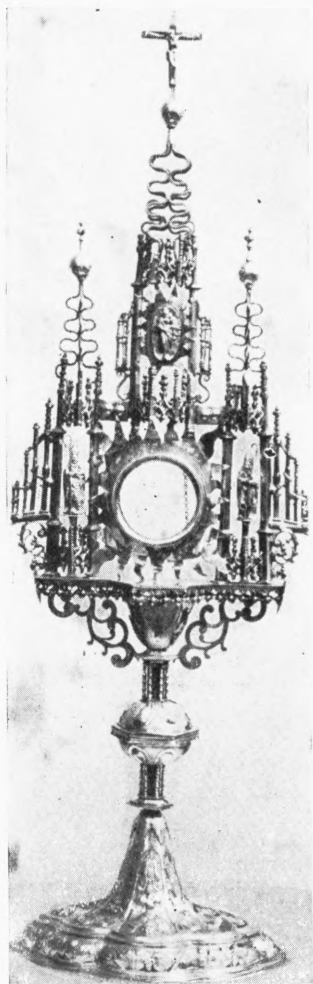

Fig. 173. Brzozie, kościół par.
Monstrancja 1. ćw. w. XVII,
złotnik BL (s. 25).

Fig. 174. Płowęż, kościół par. Monstrancja
w. XVII/XVIII, złotnik Z. Oernster (s. 50).

Fig. 175. Bobrowo, kościół par. Monstrancja 2. poł. w. XVIII, złotnik M. D. Hausmann (s. 2).

Fig. 176. Lembarg, kościół par. Monstrancja 1761, złotnik C. Warmbier (s. 42).

Fig. 177. Brodnica, kościół par. Monstrancja w. XVIII/XIX, złotnik J. Staniszewski (s. 12).

Fig. 178. Brzozie, kościół par.
Pacyfikał 2. poł. w. XVI (?)
(s. 26).

Fig. 179. Nieżywieć, kościół
par. Monstrancja 1. poł. w.
XIX (s. 45).

Fig. 180. Płowęż, kościół par.
Pacyfikał ok. 1600 i 1700 (s. 50).

Fig. 181. Płoweż, kościół par. Kielich ok. 1620 (s. 50).

Fig. 182. Brzozie, kościół par. Kielich 2. ćw. w. XVII (s. 25).

Fig. 183. Nieżywiec, kościół par. Kielich 2. poł. w. XVIII (s. 46).

Fig. 184. Brodnica, kościół par.
Krzyż oltarzowy 1732 (s. 12).

Fig. 185. Brodnica, kościół
poreformacki. Krzyż oltarzowy ok. 1770 (s. 15).

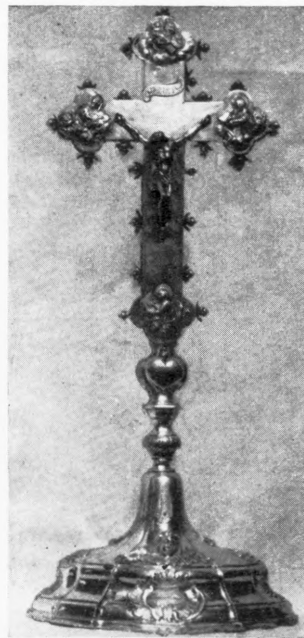

Fig. 186. Lembarg, kościół par.
Pacyfikał 3. ćw. w. XVIII złotnik
C. Warmbier (s. 42).

Fig. 187. Płoweź, kościół par. Lichwarz
1. poł. w. XVII (s. 50).

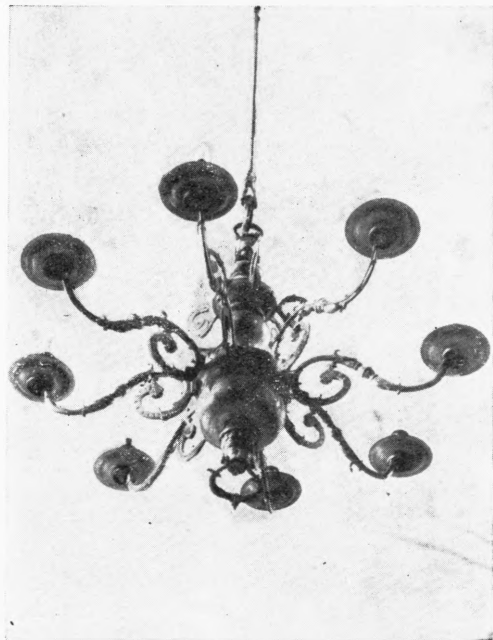

Fig. 188. Górzno, kościół par. Pająk pocz. w.
XVII (s. 32).

Fig. 189. Brodnica, kościół poewangelicki. Misa chrzcielna 1. poł. w. XVI (s. 16).

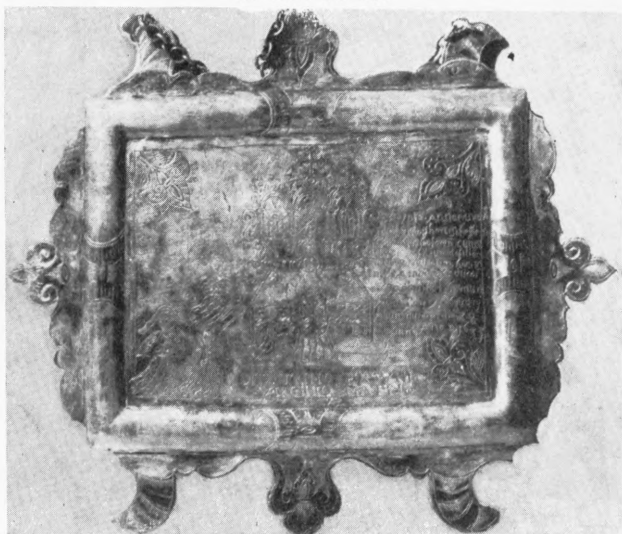

Fig. 190. Brzozie, kościół par. Plakietka wotywna 1633 (s. 26).

Fig. 191. Brzozie, kościół par. Plakietka wotywna 1638 (s. 26).

Fig. 192. Brzozie, kościół par. Plakietka wotywna 1652 (s. 26).

Fig. 193. Brzozie, kościół par. Plakietka wotywna 1661 (s. 26).

Fig. 194. Brzozie, kościół par. Plakietka wotywna 1699 (s. 26).

Fig. 195. Lembarg, kościół par. Plakietka wotywna
2. poł. w. XVIII (s. 42).

Fig. 196. Lembarg, kościół par. Plakietka wotywna
2. poł. w. XVIII (s. 4.)1

Fig. 197. Brodnica, kościół par. Plakietka wotywna 2. poł. w. XVIII (s. 10).

Fig. 198. Brodnica, kościół par. Plakietka wotywna 1757 (s. 10).

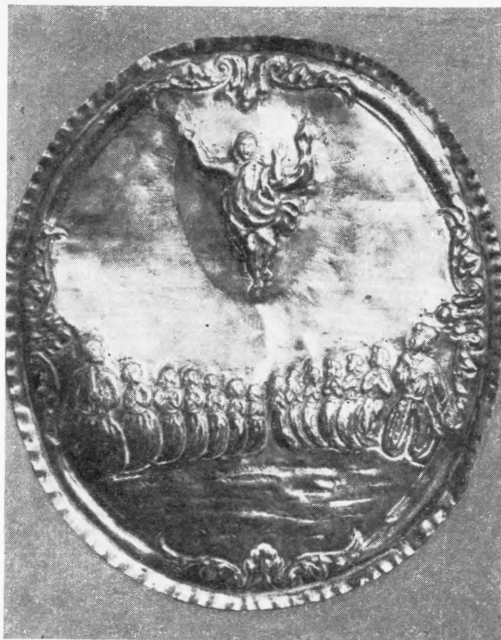

Fig. 199. Brodnica, kościół par. Plakietka wotywna ok. poł. w. XVIII (s. 10).

Fig. 200. Brzozie, kościół par. Plakietka wotywna w. XVIII/XIX (s. 26).

Fig. 201. Brodnica, kościół par. Krata do kaplicy Krzyża Sw. 1571 (?) (s. 7).

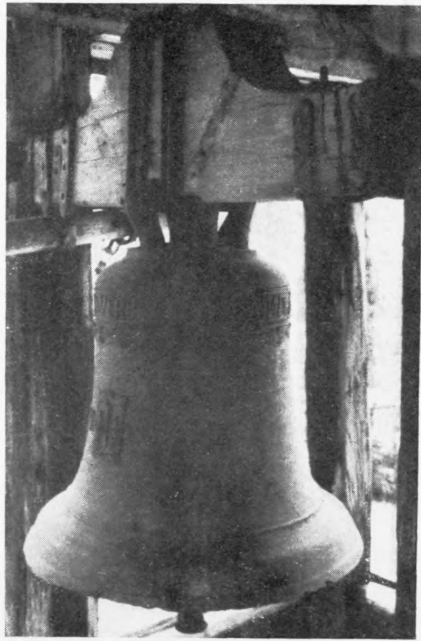

Fig. 202. Radoszki, dzwonnica. Dzwon 1566 (s. 52).

Fig. 203. Lembarg, kościół par. Ornat 2.
poł. w. XVIII (s. 42).

Fig. 204. Nieżywiec, kościół par. Ornat
w. XVII/XVIII i 1809 (s. 46).

Fig. 205. Lembarg, kościół par. Antependium pocz. w. XVIII (s. 41).

Fig. 206. Lembarg, kościół par. Kapa 2. ćw. w. XVIII (s. 42).